

Stary Zamek w Grodnie od końca XVI w. do początków XVIII w. Architektura oraz układ funkcjonalny

The Old Castle in Hrodna at the end of the 16th to the beginning of the 18th century. Architecture and functional layout

DOI: <https://doi.org/10.21697/an.13461>

MIKOLA VOLKAU
EUROPOS HUMANITARINIS UNIVERSITETAS,
VILNIUS
ORCID: 0000-0003-1840-4145

Stary Zamek w Grodnie to jedna z ważniejszych rezydencji królewskich na terenie dawnej Rzeczypospolitej, a dla dzisiejszej Białorusi unikatowy zabytek: jedyna w jej granicach monarsza siedziba z czasów nowożytnych (wraz z saskim pałacem Nowy Zamek). Murowana – najstarsza – część twierdzy powstawała etapami w XIV–XV w. Dogodnie położona siedziba, ulokowana przy drodze z Polski do Wilna, chętnie była użytkowana przez Jagiellonów. W końcu XVI w. Stefan Batory wzniósł tu okazałą renesansową rezydencję, rozpoczynając

* Artykuł został przygotowany w ramach stażu w Instytucie Sztuki PAN (dalej jako IS PAN) w latach 2021–2022 przy wsparciu Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej.

największą świetność Starego Zamku jako królewskiej rezydencji, którą po połowie XVII w. brutalnie przerwała okupacja moskiewska. Po wojnie zamek został przekształcony w siedzibę sejmową, funkcję tę pełnił jednak krótko, bowiem w czasie wielkiej wojny północnej został ponownie spustoszony. W czasach saskich podjęto jego przebudowę i modernizację, ale funkcję królewskiej rezydencji przejął Nowy Zamek. Dlatego okres od powstania renesansowej siedziby w końcu XVI do jej upadku w początku XVIII w. stanowi przydatną czasową cezurę dla badań nad historią i architekturą tego zabytku.

STAN BADAŃ I ŹRÓDŁA

Stan badań z zakresu historii i architektury Starego Zamku nie odpowiada jego znaczeniu w dziejach Rzeczypospolitej i jej gmachów publicznych. Przyczyna tego leży w skomplikowanej historii zabytku,

głównie w jego XX-wiecznych losach oraz w położeniu na pograniczu trzech współczesnych państw. W czasach międzywojennych, gdy Grodno znajdowało się w II Rzeczypospolitej, po raz pierwszy pojawił się pomysł odbudowy rezydencji królewskiej, co szczególnie promował założyciel muzeum w zamku Józef Jodkowski¹. W ramach tych działań Jarosław Wojciechowski przygotował pierwsze poważne opracowanie historii i architektury Starego Zamku². Jednak wkrótce po publikacji rozprawy Wojciechowskiego wybuchła II wojna światowa, a w jej wyniku zmieniły się granice i Grodno weszło w skład radzieckiej Białorusi. W nowych warunkach królewska rezydencja nad Niemnem przez długi czas nie była uważana za istotny dla ideologii państwowej i narodowej dumy zabytek. Badacze białoruscy zwrócili uwagę na Stary Zamek dopiero w latach 80. XX w., wtedy też odrodził się pomysł jego odbudowy. Opis zamku sporządzony przez zespół białoruskich badaczy przygotowujących ówczesny projekt rekonstrukcji³ nawiązywał do opracowania Jarosława Wojciechowskiego oraz nieco późniejszych tekstów Andrzeja Fischingera i Jerzego Lileyki, którzy zwracali uwagę na Stary Zamek w Grodnie na marginesie swoich szerszych studiów nad

rezydencjami władców i siedzibami parlamentów⁴. W opracowaniu białoruskich badaczy brakuje przede wszystkim krytycznej oceny dorobku poprzedników i samodzielne opracowania źródeł. W 2013 r. w badania nad architekturą Starego Zamku zaangażował się autor niniejszego artykułu⁵. Ostatnio do grona badaczy tego obiektu dołączyła Olga Hajduk, która zwróciła uwagę na problem autorstwa projektu przebudowy⁶.

Zespół pisanych źródeł dotyczących Starego Zamku i jego ikonografia, które zostały zebrane i częściowo opublikowane przez wcześniejszych badaczy, stanowią podstawową bazę dla badań nad architekturą obiektu⁷. Jeszcze przed przebudową zamku przez Stefana Batorego powstały ważne dokumenty, które rzucają światło na wygląd średniowiecznej warowni. Z 1568 r.

1 J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923; tenże, *Królewski Zamek Stary i muzeum w Grodnie*, w: *Województwo białostockie: przeszłość, zabytki*, Białystok 1929, s. 22–23.

2 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie*, cz. 1, „Biuletyn Historji Sztuki i Kultury”, 1938, nr 2, s. 119–142; tenże, *Stary zamek w Grodnie*, cz. 2, „Biuletyn Historji Sztuki i Kultury”, 1938, nr 3, s. 229–270.

3 U. Bachkou, R. Baravy, A. Trusau, *Гродзенскі Стары замак*, „Мастацтва Беларусі” 1989, nr 6, s. 47–48; A. Trusau, V. Sobal, N. Zdanovich, *Стары замак у Гродне XI–XVIII стст.: гісторыка-археалагічны нарыс*, Мінск 1993; A. Trusau, *Цень Вітаўта тут блукае...*, „Мастацтва” 1993, nr 4, s. 25–34; U. Bachkou, *Королевская резиденция на Замковой горе*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 9, 2013, s. 21–35; tenże, *Алебастровый зал в Старом замке*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 10, 2016, s. 23–28.

4 A. Fischinger, *Santi Gucci. Architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków 1969, s. 34–36; J. Lileyko, *Przebudowa starego zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673–1678*, w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 129–145.

5 Нр. *Аб некаторых аспектах архітэктуры Старога замка ў Горадні часоў Стэфана Баторыя*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 9, 2013, s. 16–20; *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта ў Горадні*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2014, nr 2, s. 17–34; *Архітэктура Старога замка ў Гродна ў XVI – XVIII стст.: выгляд і прызначэнне збудаванняў размешчаных уздоўж нёманскай сцяны*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2015, nr 11, s. 5–22. W ramach dyskusji o projekcie rekonstrukcji pałacu w 2018 r. przedstawiłem referat, który został wysłany do urzędów i organizacji, zaangażowanych w proces przebudowy tego zabytku: *Внешний вид и внутреннее устройство дворца и флигеля Старого замка в Гродно в середине XVII – первой половине XVIII в. (критика эскизного проекта реконструкции памятника на основе письменных и графических источников)*, 2018, s. 1–49, mpis.

6 O. Hajduk, *Kilka uwag w sprawie batoriańskiej przebudowy Starego Zamku w Grodnie oraz jej współczesnej rekonstrukcji*, „Biuletyn Historji Sztuki”, t. 83, 2021, nr 4, s. 843–858.

7 W poszukiwaniu inwentarzy i materiału źródłowego bardzo pomogli Aliaksandr Chacko, Jerzy Gordziejew, Natallia Kiziukievich, Piotr Lasek, Dzianis Liseichykau, Yahor Surski, Aliaksandr Yarash, którym chcę złożyć szczerze podziękowania.

1. Matthias Zündt, *Vera designatio urbis in Littavia Grodnae*, Nürnberg 1568 (fragm.).
Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego,
sygn. 5241. Fot. ZKW

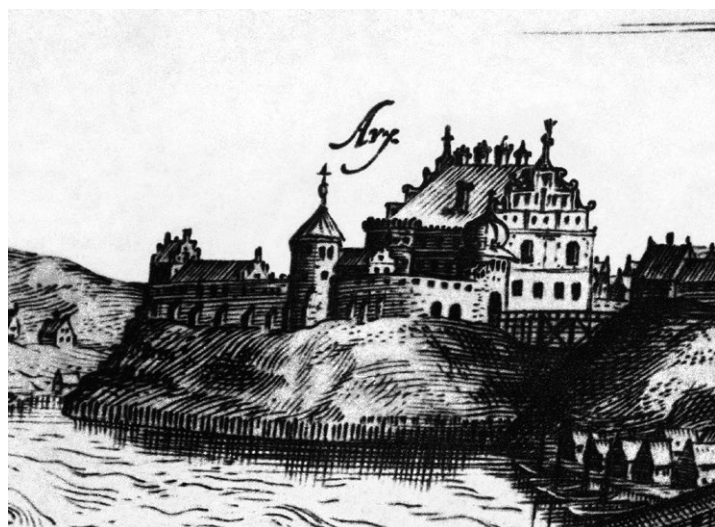
pochodzi rycina z widokiem Grodna autorstwa Matthiasa Zündta, który sporządził ją na podstawie rysunków Johanna Adelhausera powstałych w 1567 r.⁸ (il. 1). W 1578 r., a zatem kilka lat przed batoriańską przebudową, powstał pierwszy znany inwentarz zamku⁹. Wkrótce po wzniesieniu nowej siedziby Tomasz Makowski w 1600 r. wykonał rycinę z widokiem Grodna¹⁰ (il. 2), a najwcześniejsze inwentarze przebudowanej rezydencji pochodzą z lat 1650–1653¹¹. Grafika oraz wspomniane inwentarze przedstawiają Stary Zamek w okresie największej świetności, kiedy pełnił on funkcję

8 M. Zündt, J. Adelhauser, *Vera designatio urbis in Littavia Grodnae*, Nürnberg 1568. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum (dalej jako ZKW), Kolekcja dr. T. Niewodniczańskiego (sygn. 5241), dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz (Görlitz).

9 Źródło znane z XVIII-wiecznej kopii: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej jako AGAD) AKam dz. 1, sygn. 1/10, k. 6–7. Zob. także: J. Jodkowski, *Grodno...*, dz. cyt., s. 56–57; H. Siemianchuk, *Гарадзенскія замкі ў 1578 г.*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 9, 2013, s. 53–55.

10 *Civitatis Grodnae vera erecta delinatio facta Anno 1600*. Miejsce przechowywania oryginału nieznane. Reprodukacja ryciny wg kopii z IS PAN nr neg. 75590. Widok niepodpisany, jednak za jego autora badacze uznają Tomasza Makowskiego. E. Kvitnitskaya, *Планировка Гродно в XVI–XVIII вв.*, „Архитектурное наследство”, t. 17, 1964, s. 30, przyp. 3; D.J. Kutý, *Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 397.

11 Obecnie znane są 3 inwentarze, które faktycznie są kopiami z niewielkimi zmianami. Pierwszy pochodzi z 1650 r. i wcześniej był znany z kopii sporządzonej dla Józefa Jodkowskiego (AGAD f. 459, dz. 1, sygn. 5, k. 1–19). Ostatnio z pomocą Kiryła Karluka i Patrika Granholma z Kungliga biblioteket w Sztokholmie odnaleziony został kolejny inwentarz (KB MS D. 1477, br. paginacji). W 1651 r. powstała kopia tego inwentarza (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, dalej jako NHAB f. 1822, op. 1, ark. 1–6). Ostatnia kopia sporządzona w 1653 r. została opublikowana: *Инвентарная опись Гродненского королевского замка. 1653*, w: *Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, cz. 2, Вильно 1882, s. 1–12. Szczegóły datowania i zestawienie inwentarzy zob. M. Volkau, *Архітэктура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 17–18, przyp. 5, s. 19–22.

2. Tomasz Makowski, *Civitatis Grodnae vera erecta delinatio facta Anno 1600* (fragm.).
Fot. IS PAN, nr neg. 75590

3. Fragm. planu Grodna Marcusa Heinsohna, pocz. XVIII w. Fot. IS PAN, nr neg. 51122

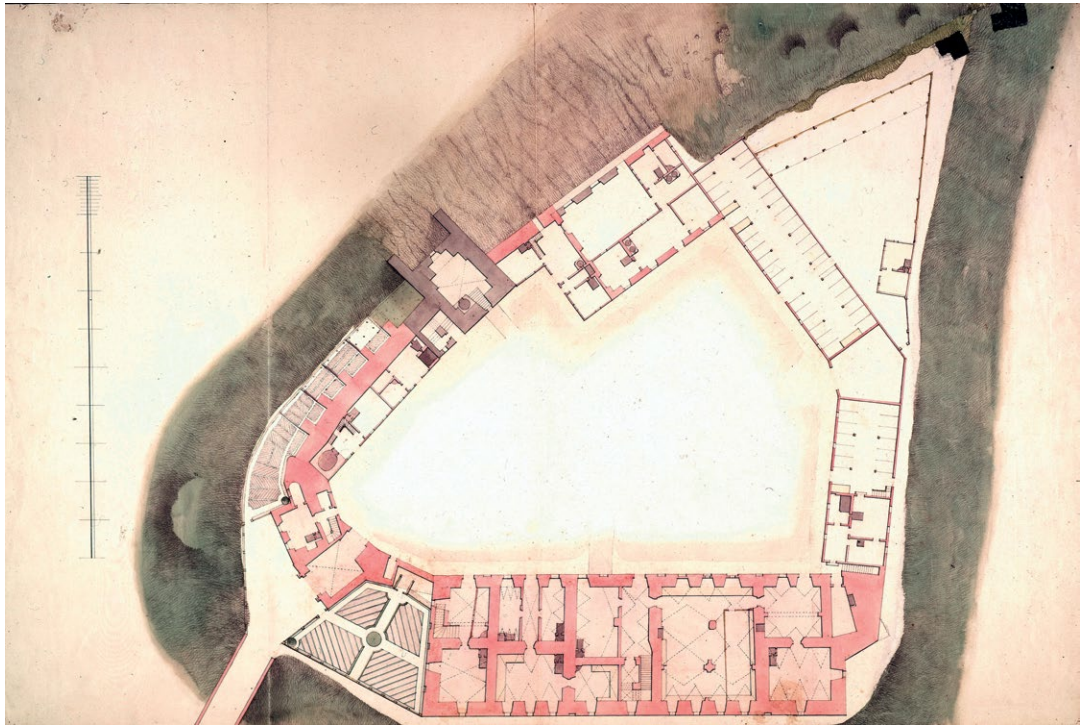

4. Plan des Retrenchement fait devant Grodno par l'armée de la Majeste K. Zariene 1655 (? fragm.), koniec 1705 – pocz. 1706 r. Krigsarkivet, Sveriges krieg, 05:35. Fot. Riksarkivet

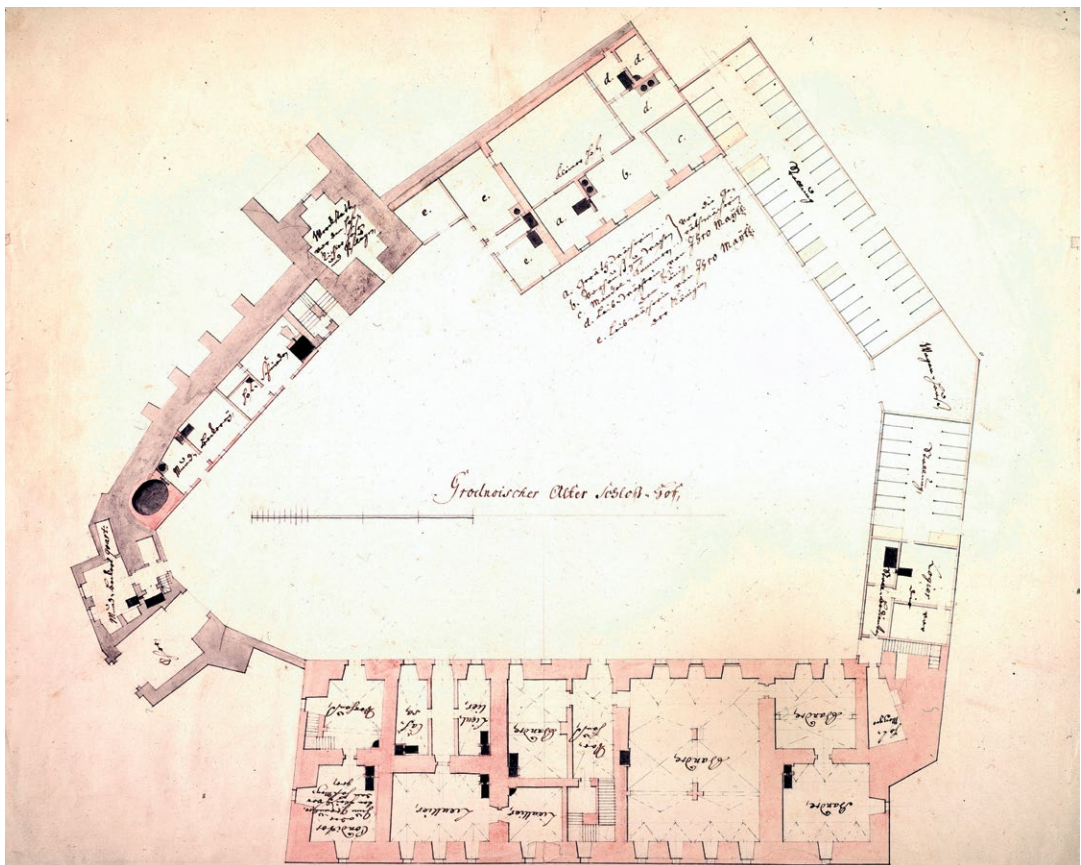

5. Rzut parteru, fragm. planu, 1735-1738 r. SSHD 12884 Karten und Risse, Schr 7 F 90 Nr 5b (MF 12113). Fot. SSHD

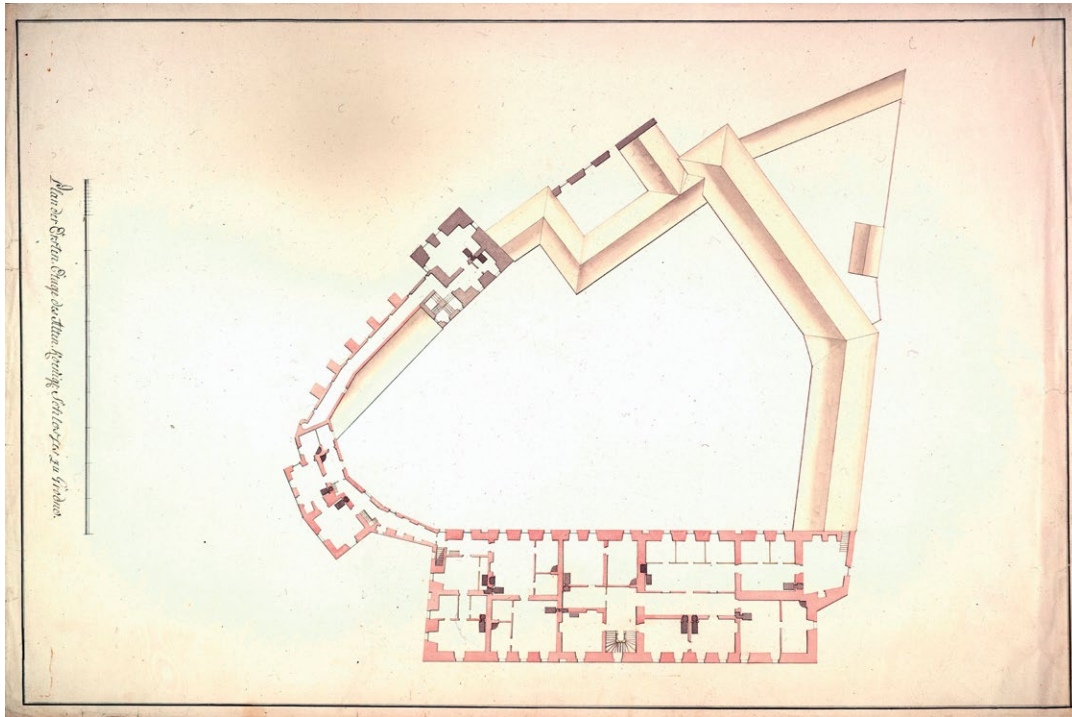

6. Rzut parteru, fragm. planu, poł. XVIII w. SSHD 12884 Karten und Risse, Schr 7 F 90 Nr 5d (MF 12115) . Fot. SSHD

7. Rzut parteru, fragm. planu, poł. XVIII w. SSHD 12884 Karten und Risse, Schr 7 F 90 Nr 5c (MF 12114) . Fot. SSHD

8. Rzut piętra, fragm. planu, poł. XVIII w. SSHD 12884 Karten und Risse, Schr 7 F 90 Nr 5f (MF 12117). Fot. SSHD

królewskiej siedziby. Proces przekształcenia gmachu w siedzibę sejmową ukazują inwentarze z 1675¹² i 1680 r.¹³ Jeszcze niezniszczoną rezydencję obrazują plany sporządzone przez oficerów armii rosyjskiej na początku wielkiej wojny północnej¹⁴ (il. 3-4). Później nie

była wykorzystywana już na cele sejmowe, jednak w 1708¹⁵, 1712¹⁶, 1730¹⁷ i 1735¹⁸ r. została opisana. Bardzo cenne są też plany, wykonane w trakcie przygotowania przebudowy i po dokonaniu jej przez Augusta III. Pomędzy 1735 a 1738 r. został sporządzony plan obydwu zamków, który miał pomóc w projektowaniu nowej rezydencji przez architektów saskich¹⁹ (il. 5).

12 Zachował się tylko początek dokumentu, który został już opublikowany: N. Slizh, *Инвентарь Старога замка ў Гродні 1675 г.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2019, nr 51, s. 20-26.

13 Odnaleziono dwie kopie: Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej jako LVIA) f. 110, ap. 1, b. 3, k. 2-3v; Zakład Narodowy im. Ossolińskich (dalej jako ZNOss) 5620/II, s. 7-13.

14 Plan obozu rosyjskiego z końca 1705/początku 1706 r. znany w wielu kopiach, na których układ Starego Zamku zasadniczo się nie różni: *Планъ Гродни како тамо его царского величества воиска... 1706*, Российский государственный военно-исторический архив (dalej jako RGWIA) f. 846, op. 16, d. 1466; *Plan des Retrenchement fait devant Grodno par l'armée de la Majeste KZariene 1655*, Krigsarkivet, Sveriges krieg, 05:35. Ostatni plan jest błędnie datowany, bowiem musiał powstać na początku XVIII w. W tym samym czasie sporządzono plan okolic Grodna, którego kopia przechowywana jest w IS PAN nr neg. 51122. Na nim został schematycznie podany widok miasta i zamku od strony Niemna. Podobny plan z podpisem autora, przedstawiający okolice Drui, zachował się w Staatsbibliothek zu Berlin (Kart. Q17454). Wykonawcą obu planów był duński pułkownik Marcus

Heinsohn, który w latach 1704-1708 służył w Rosji. *Dansk biografisk Lexikon*, ed. C.F. Bricka, b. VII, Kjøbenhavn 1893, s. 277; B. Miegorskiy, „*Подробное описание полков, занятых в осаде Нарвы 1704 года*”, „История военного дела: исследования и источники”, t. 1, 2012, s. 406, 414, przyp. 15, http://www.milhist.info/2012/06/30/megorskiy_1 [dostęp 17 V 2021]. Dziękuję Kiryłowi Karlukowi za pomoc w ustaleniu autorstwa planu.

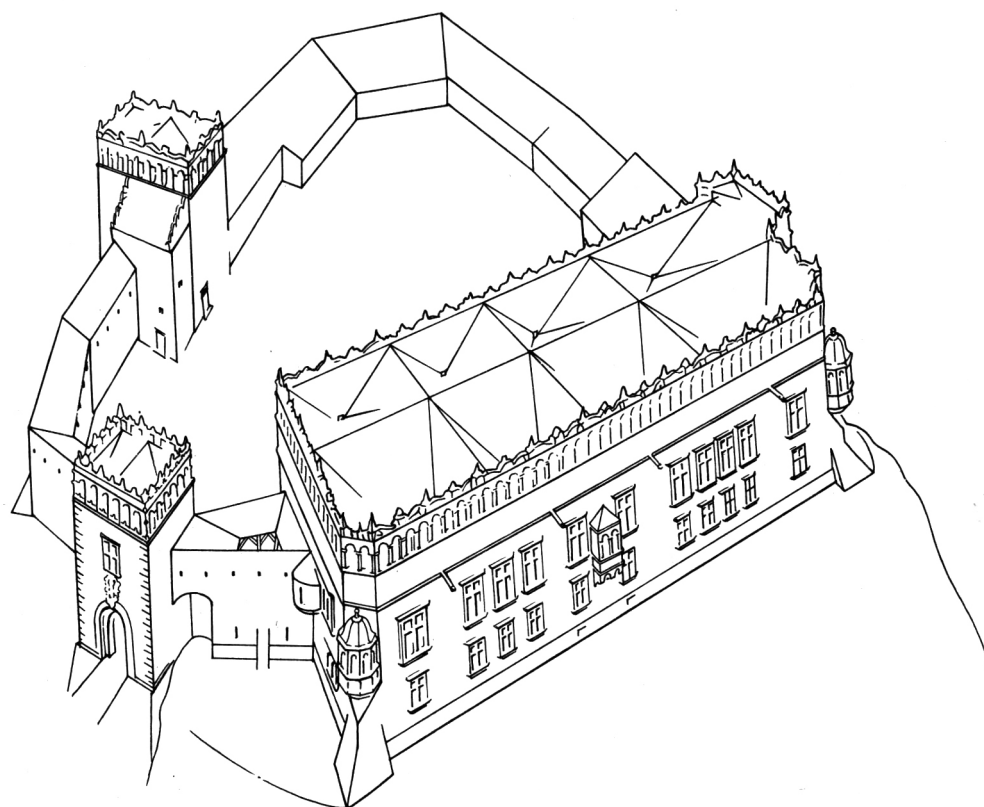
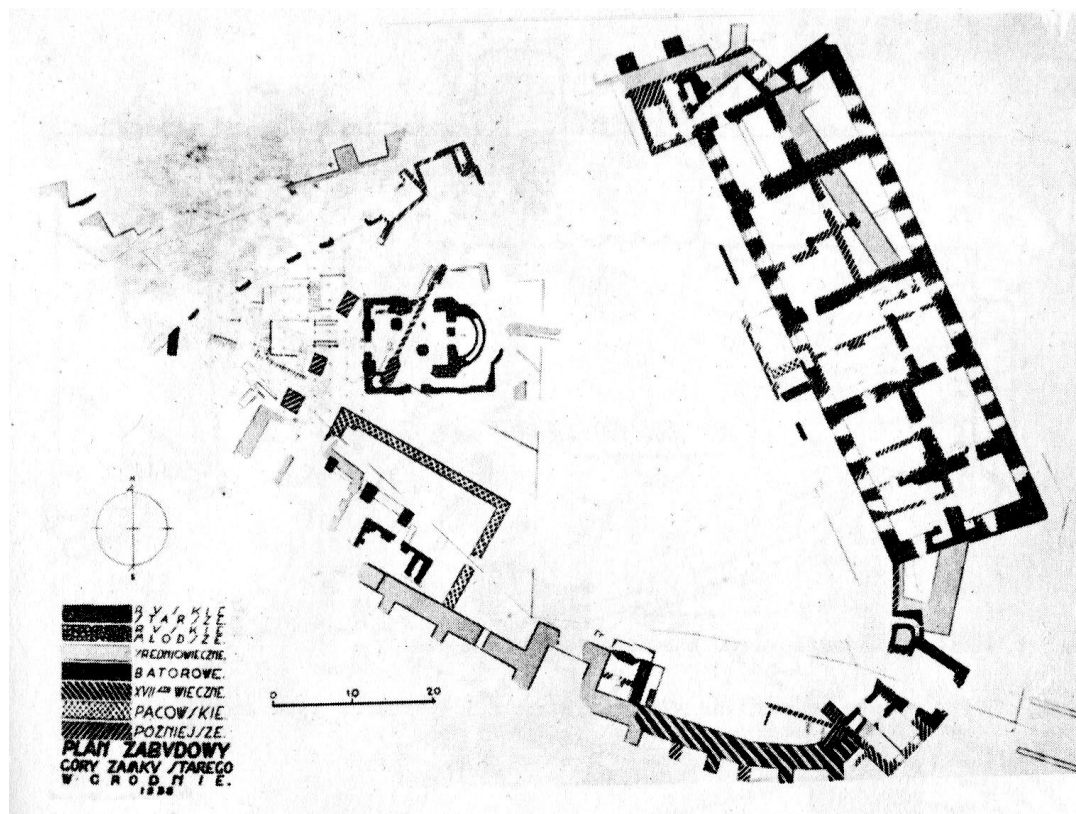
15 LVIA SA 11290, k. 1. Opis zamku jest bardzo krótki, lecz zawiera ważne szczegóły.

16 LVIA SA 11291, k. 2v-5.

17 Inwentarz znany z kopii, sporządzonej dla Józefa Jodkowskiego. AGAD f. 459, dz. 1, sygn. 5, k. 33-41.

18 AGAD AKam dz. 1, sygn. II/185, s. 4.

19 Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden (dalej jako SSHD) 12884 Karten und Risse, Schr 7 F 90 Nr 5b (MF 12113). O datowaniu tego planu M. Volkau, *Архитектура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 7.

10. Pałac w czasach Stefana Batoroego, rekonstrukcja
T. Andrzejczaka i M. Kuzmy. Fot. wg J. Wojciechowski, *Stary
zamek w Grodnie...*, cz. 2, dz. cyt., ryc. 149

9. Plan zabudowy, 1938 r. Fot. wg J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 1, ryc. 57

Z okresu po przebudowie pochodzą dwa plany parteru²⁰ (il. 6–7) i jeden piętra²¹ (il. 8). Ilość źródeł zebranych przez badaczy z końca XIX w. jest zatem znacząca i pozwala podjąć próbę głębszego zbadania architektury oraz układu funkcjonalnego Starego Zamku. Dostępne źródła umożliwiają scharakteryzować dwa podstawowe okresy w dziejach zabytku: rezydencji królewskiej – od przebudowy w końcu XVI w. do wojny z Moskwą 1654–1667 r.; siedziby sejmowej – od renowacji w latach 70. XVII w. do wielkiej wojny północnej na początku XVIII w., gdy zamek został zdewastowany, po czym jeszcze przez kilka dziesięcioleci był ruiną, czekającą na ponowną rekonstrukcję.

REZYDENCJA KRÓLEWSKA

Jedynym źródłem, które bezpośrednio wskazuje na budowę rezydencji Stefana Batorego na miejscu dawnego gotyckiego zamku²² w Grodnie, jest *Krojniczka albo Sumariusz* Jana Chaszkowskiego. Według niej król „zamek w Grodnie zaczął murować” w 1583 r., a w 1586 r. „zamku dobudowano”²³. Wiadomo też o dostawie kamienia do Grodna w latach 1584–1586²⁴. We wspomnianym źródle mamy też wzmiankę o erygowaniu przez monarchę w 1586 r. kościoła pw. św. Stefana²⁵. Ponieważ nie wiadomo o istnieniu takiej świątyni w Grodnie, możemy przyjąć, że chodzi o kaplicę na piętrze bramy zamkowej, która miała być

dedykowana patronowi Batorego. Nie jest jasne, czy chodzi o budowę całej bramy czy tylko o urządzenie w niej miejsca prywatnej modlitwy.

Budowy zamku najprawdopodobniej nie dokończono do śmierci króla 12 grudnia 1586 r. O niezakończonych pracach wspominał w dzienniku niemiecki podróżnik Samuel Kiechel, który odwiedził Grodno w czerwcu 1586 r.²⁶ Niemniej pałac był wykorzystywany, bowiem w ostatnim roku swego życia często przebywał w nim Stefan Batory²⁷. Kwestia autorstwa projektu przebudowy zamku jest złożona. Nie odnaleziono dotychczas źródeł, które jednoznacznie by ją rozwiązały²⁸.

Źródła pisane wskazują, że Stefan Batory zmarł w pałacu w Starym Zamku²⁹. Mając to na uwadze, w relacjach o jego śmierci warto szukać najwcześniejszych

26 „Kön. Majestät us Polen ein haus in gemelten stättlin Grodnau, so er von neyem hat lassen bauen, wüe es dann noch nicht zum ende gebracht war”. *Die Reisen des Samuel Kiechel: aus drei Handschriften Autor*, Hrsg. K. Haszler, Stuttgart 1866, s. 99.

27 Tamże, s. 100; M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 2010, s. 134–135.

28 Ostatnio swoją opinię na ten temat przedstawiła Olga Hajduk, która podważyła hipotezę, jakoby autorem projektu był działający w Polsce florencki artysta Santi Gucci. O. Hajduk, dz. cyt., s. 845–849, 856.

29 Teodor Jewłaszewski w pamiętniku napisał, że król umarł „на замку городенском в милых палацах своих, от него збудованых”. Cytat za: *Мемуары относящиеся к истории Южной Руси*, t. 2, Киев 1896, s. 27. Podkanclerzy Lew Sapieha odnotował, że król zmarł „przy bytności naszej na zamku”. Cytat za: *Archiwum domu Radziwiłłów: (listy ks. M. K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoyskiego, Lwa Sapiehy)*, Kraków 1885, s. 184–185. O tym, że obaj podkanclerze – litewski i koronny – przybyli na zamek na wieść o nagłej chorobie króla, wspominał Mikołaj Bucella. Po śmierci monarchy na zamek wezwano również podskarbiego litewskiego, a rano następnego dnia w zamku zaczęli się gromadzić inni urzędnicy państwowi, szlachta oraz mieszczanie. *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym*, oprac. J.U. Niemcewicz, t. 2, Warszawa 1822, s. 448, 450.

20 SSHD, 12884 Karten und Risse, Schr 7 F 90 Nr 5c (MF 12114), Nr 5d (MF 12115).

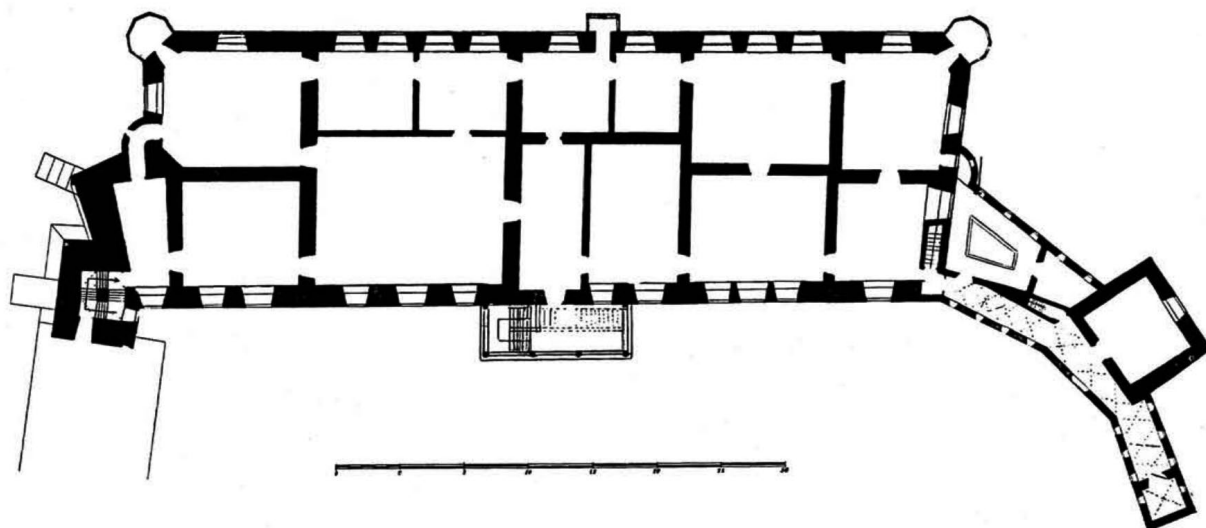
21 SSHD 12884 Karten und Risse, Schr 7 F 90 Nr 5f (MF 12117).

22 Więcej o murowanym gotyckim zamku zob. A. Trusau, V. Sobal, N. Zdanovich, dz. cyt., s. 26–27; M. Volkau, *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта...*, dz. cyt., s. 17–34.

23 *Хроніка Іаана Хаішкоўскага 1569–1615 гг.*, „Беларуская даўніна”, t. 2, 2015, s. 207.

24 Archiwum Państwowe w Gdańsku f. 300 Akta miasta Gdańska, op. 53, t. 52, nr 8. Więcej na ten temat: O. Hajduk, dz. cyt., przyp. 11.

25 *Хроніка Іаана Хаішкоўскага...*, dz. cyt., s. 207.

opisów grodzieńskiej rezydencji³⁰. Lew Sapieha pisał, że w nocy z 7 na 8 grudnia, gdy stan Stefana Batorego się pogorszył, król szedł „z owej komnatki małej sam dalej do komory, z której jest zaraz i potrzebna komórka i przechodzenie do wielkiej stołowej izby”³¹. W relacji Jakuba Goślawskiego (znanego też pod pseudonimem Jerzy Chiakor) czytamy, że Stefan Batory upadł, „idąc do stolca przez komórkę, która jest między miejscem stolca abo wychodka, a między komnatką, gdzie leżał”³². Zupełnie inaczej sprawę opisał Mikołaj Bucella, według którego król poszedł „do pobocznego małego alkierza, gdzie okna były zawsze otwarte, żeby się ochłodzić”³³.

30 Pierwszą informację na temat okoliczności śmierci Stefana Batorego w Grodnie opracował Tadeusz Jankowski, który zebrał podstawowe źródła. Jednak jego praca poprzedziła badania samego zabytku, stąd nie wspominał on o architekturze zamku. T. Jankowski, *Śmierć Stefana Batorego w Grodnie*, Grodno 1930.

31 *Archiwum domu Radziwiłłów...*, dz. cyt., s. 184–185.

32 Wersje relacji różnią się nieco: „Idąc od stolca przez komórkę, która jest między miejscem stolca a między komnatą, gdzie leżał; idąc stamtąd [tj. z ubikacji – M. V.] przez komórkę, która jest przed komnatą, gdzie leżał”. Ostatnio przedstawiła drukiem różne warianty relacji i ustaliła ich autorstwo A. Pawłowska-Kubik, *Śmierć Stefana Jagomości króla polskiego w Grodnie 12 Decembra Anno Domini 1586 (Prawdziwa sprawa o chorobie i śmierci nieboszczyka Stefana Batorego króla polskiego) – źródło do losów Stefana Batorego i historii medycyny*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 56, 2018, s. 138–153.

33 *Zbiór pamiątek historycznych...*, dz. cyt., s. 443.

Na podstawie analizy inwentarzy z połowy XVII w. plan piętra pałacu przedstawił Jarosław Wojciechowski (il. 11). Rekonstrukcja odpowiada znanym źródłom pisanim, a więc jest ona przekonująca³⁴. Ubikacja królewska, z której korzystał Stefan Batory, znajdowała się pośrodku zachodniej bryły pałacu od strony miasta i mogła częściowo występować poza obwód murów (il. 14). A zatem „komorą” było pomieszczenie przyległe do ubikacji, a „komnatka” Batorego zapewne znajdowała się na prawo od niej. Za tym, że sypialnia nie mogła być z lewej strony, przemawiają dwa argumenty. Po pierwsze, apartamenty królewskie zajmowały prawą stronę pałacu. Po drugie, Lew Sapieha pisał, że pomiędzy ową komorą a izbą stołową istniało jeszcze dodatkowe „przejście”, czyli nie tyle drzwi, co pomieszczenie – sionka. O tym, że pierwotna sypialnia królewska była niewielka, świadczy opis rzeczy zmarłego monarchy³⁵, według którego w „komnacie, gdzie król umarł”, znajdowało się sześć opon i po dwa poławniki i kobierce. W tym samym czasie

34 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, ryc. 168. Przedstawiony w niniejszym artykule plan piętra bezpośrednio nawiązuje do rekonstrukcji Wojciechowskiego.

35 *Pamiętniki do historii Stefana króla polskiego, czyli korespondencja tego monarchy, oraz zbiór wydanych przez niego urzędzeń*, wyd. E. Raczyński, Warszawa 1830, s. 159.

11. Rekonstrukcja planu piętra pałacu.

Fot. wg J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, ryc. 168

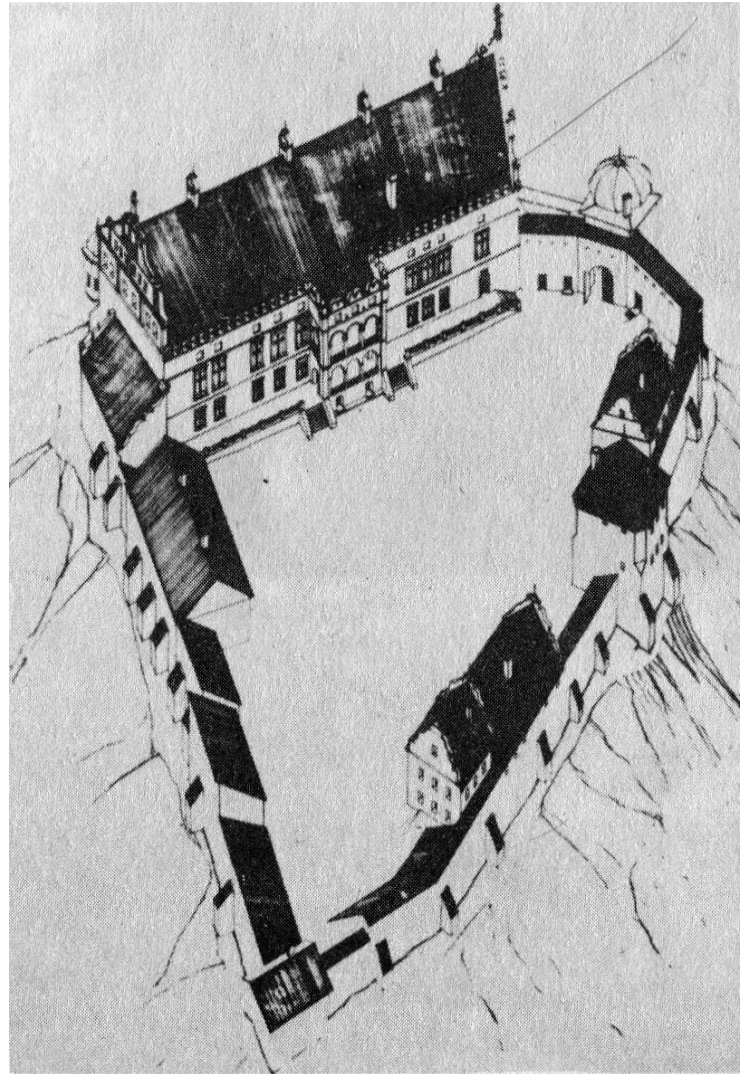
w „komnacie z izby pokojowej” było dziewięć opon, pięć poławników i dwa kobierce. Moim zdaniem chodzi tu o pokój z trzema oknami na prawo od sypialni Batorego, który mógł pełnić funkcję gabinetu. Oprócz tego w dokumencie wspomina się jeszcze o „trzeciej komnacie”, w której wisiały opony i kobierce. Lokalizacja sypialni królewskiej w niewielkim pokoju mogła być czasowym rozwiązaniem, ponieważ prace nad budową zamku nie były jeszcze skończone. Z listu Lwa Sapiehy wiemy, że w pałacu znajdowały się także: „wielka” izba stołowa i „większa komnata narożna, gdzie król siał”, czyli sala audiencyjna³⁶. Izba stołowa na pewno znajdowała się w tym samym miejscu, w którym opisują ją inwentarze z połowy XVII w., czyli na lewo od sieni, do której prowadziły zewnętrzne schody główne. Na potrzeby królewskich audiencji wykorzystywano zapewne pokój w narożu w północnej, czyli publicznej części pałacu. Oznaczenie „większa komnata”, jak się wydaje, wskazuje na porównanie z niewielką sypialnią Batorego, o której w tym samym liście pisał podkanclerzy. A zatem relacje o śmierci Batorego stanowią najwcześniejsze źródła informacji o samym pałacu, a zwłaszcza pozwalają zlokalizować sypialnię królewską. Właśnie w tym pokoju monarcha zmarł 12 grudnia 1586 r.

Jesienią 1588 r. do Grodna na dłuższy czas przyjechał Zygmunt III. Ta wizyta miała symboliczne znaczenie jako akt przejścia spuścizny poprzedniego władcy³⁷, później grodzieńska rezydencja nie miała dla niego większego znaczenia³⁸. W ramach przygotowania wizyty monarchy w 1588 r. i nieco później mogły być prowadzone jakieś prace budowlane, na co wskazują pośrednie świadectwa. Wiadomo, że w 1588 i 1593 r.

³⁶ Archiwum domu Radziwiłłów..., dz. cyt., s. 185.

³⁷ M. Wrede, *Rozbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie przez Zygmunta III*, Warszawa 2013, s. 19.

³⁸ Zob. tenże, *Itinerarium...*, dz. cyt.

12. Rekonstrukcja pałacu w 1. poł. XVII w. Oprac. U. Starascina.

Fot. wg A. Trusau, V. Sobal, N. Zdanovich, dz. cyt., ryc. 29

w mieście nadal działał murator zamkowy Antonio de Grepy del Ronco. Pod rokiem 1589 w księgach lwowskich wspomina się natomiast Józefa Rojtena jako „Sacrae Regiae Maiestatis Murator et Architectus in Area Grodnensis”³⁹. Nie przesądza to o autorstwie jednego z nich.

Na pewne zmiany w architekturze pałacu wkrótce po śmierci Batorego może

³⁹ O. Hajduk, dz. cyt., przyp. 22–32.

wskazywać rycina Tomasza Makowskiego z 1600 r. (il. 2), na której widoczny jest komin po zachodniej stronie dachu pałacu. Ten element najprawdopodobniej świadczy o zmianie wystroju wewnętrznego, gdyż cztery pierwotne kominy zostały wyprowadzone nad środkiem dachu na poprzecznych ścianach nośnych. To uzupełnienie można połączyć z hipotezą Andrzeja Fischingera o istnieniu pierwotnie wielkiej sieni kwadratowej, do której prowadziły główne schody zewnętrzne. Później została ona podzielona dodatkową ścianą poprzeczną, a w jej większej części powstała izba dla drabantów, o której donoszą inwentarze z połowy XVII w.⁴⁰ W związku z tym musiały zaistnieć potrzeba budowy nowego pieca oraz wyprowadzenia nad dach dodatkowego komina, ponieważ pierwotnie sienie nie były ogrzewane. Jednak wedle opisów zamku z połowy XVII w. w żadnej z trzech sieni nie było pieców.

Szczególnie interesującą w historii Starego Zamku w Grodnie jest osoba królewicza Władysława Wazy, który za życia swojego ojca został nominowany carem Rosji. Prawdziwym władcą w Moskwie nie był, jednak mając taki status, mógł używać grodzieńskiego zamku jako swojej siedziby. Według Michała Wardzyńskiego królewicz korzystał z rezydencji w latach 1620–1632⁴¹. Z rachunków królewskich wynika, że w latach 1640–1641 na zamku prowadzono jakieś bliżej nieokreślone prace budowlane, a pod nadzorem Wilhelma Pohla układano rury do przepływu wody⁴².

Zmiany w architekturze rezydencji, które zaszły za panowania Zygmunta III i Władysława IV, da się uchwycić na drodze analizy inwentarzy z lat 1650–1653 oraz ich porównania z wcześniejszą ryciną Tomasza Makowskiego⁴³. Dla zbadania ważnych szczegółów dotyczących architektury Starego Zamku w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w. warto również sięgnąć do informacji z późniejszych inwentarzy z lat 1675–1735 i planów z połowy XVIII w. (il. 5–8).

Opis królewskiej rezydencji zacznie my od parteru pałacowego (il. 14). Już ze źródeł z czasu śmierci Stefana Batorego wynika, że on był podzielony na kilka „sklepów”, które miały znaczenie gospodarcze (magazyny). W trzech sklepach umieszczone zostały wszystkie rzeczy zmarłego Batorego. Przy tym jeden z nich służył jako skarbiec⁴⁴. W inwentarzach Starego Zamku pojęcia „sklep” używano na dwa sposoby: po pierwsze, dla oznaczenia poszczególnych pomieszczeń na dole pałacu, po drugie, dla ujęcia grup pomieszczeń, podzielonych głównymi poprzecznymi ścianami pałacu. W obu wypadkach były to pomieszczenia sklepione. Według drugiej zasady sklepy zostały wyodrębnione i ponumerowane w 1730 r. i do tej numeracji będę się odnosił poniżej. Ten podział oraz brak wzmianek o drzwiach w ścianach poprzecznych wskazują, że grupy sklepów nie były połączone ze sobą, mając wejścia tylko od strony dziedzińca. Na planie z lat 1735–1738 (il. 5) widzimy tylko jedne drzwi

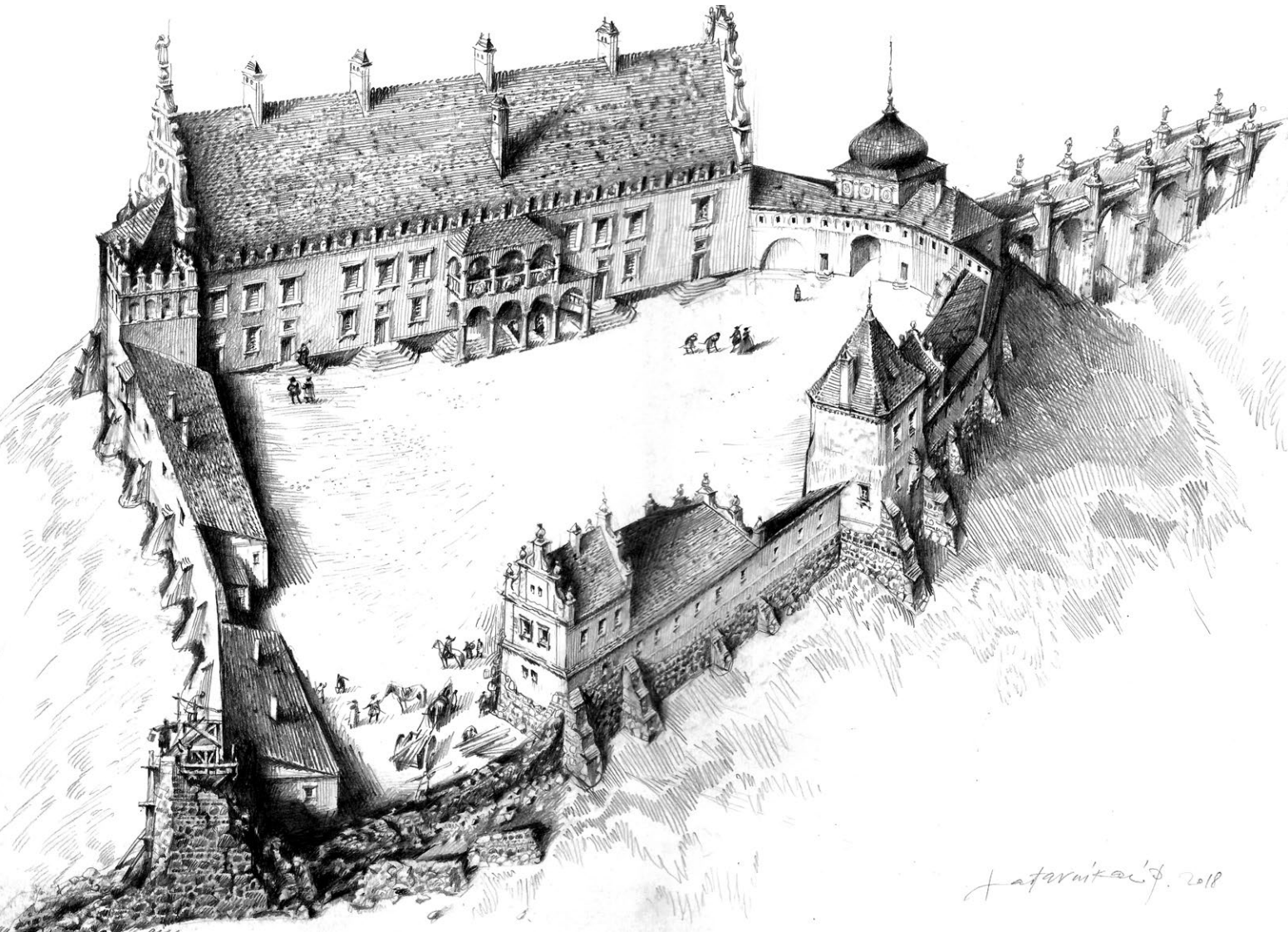
40 A. Fischinger, dz. cyt., s. 34, 124.

41 M. Wardzyński, *Rezydencje królewskie Wazów – europejskie inspiracje architektury i rzeźby*, w: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa 2019, s. 264.

42 AGAD AR dz. II, sygn. 1211, s. 26, 63, 64; A. Śałanda, *Прыватны ліст віленскага цэікварта Вільгельма Поля ад 6 мая 1641 г. аб водапровадзе і арсенале ў Горадні*, w: *Гарадзенскі палімпсест XII–XX ст.*, рэд. А. Смалянчук, Н. Сліж, Горадня–Беласток 2008, s. 211–212.

43 Po koronacji na króla Polski Władysław IV nadal odwiedzał Grodno, jednak już z mniejszą częstotliwością, podobnie było w przypadku jego następcy Jana II Kazimierza. M. Wrede, *Abiejų Tautų Respublikos sostinės: Vilnius ir Gardinas valdovų Jogailaičių ir Vazų itinerarijuose*, w: *Lietuva-Lenkija-Švedija. Europos dinastinės jungtys ir istoriniai-kultūriniai ryšiai*, sud. E. Saviščevas, M. Uzorka, Vilnius 2014, s. 414–433.

44 *Pamiętniki do historii Stefana króla...*, dz. cyt., s. 157–158; *Zbiór pamiętników historycznych...*, dz. cyt., s. 450; M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. 2, Wilno 1836, s. 188–189.

13. Rekonstrukcja pałacu w 1. poł. XVII w.
Oprac. P. Tatarnikau, 2018 r.

między drugim a trzecim sklepem. Prawdopodobnie prowadziły one do pokoju szatnego, o którym wspomina się w opisach 1650–1653 r. Drzwi te mogły powstać nieco później, w czasach wazowskich. Izolacja pomieszczeń oraz żelazne drzwi zewnętrzne zapewniały najlepszą ochronę dla składowanych w nich rzeczy⁴⁵. Skarbiec zapewne

już w czasach Batorego znajdował się w południowym narożnym pomieszczeniu, czyli w końcu pierwszego sklepu, dokładnie pod pokojem, do którego Wazowie przenieśli sypialnię królewską. Według inwentarzy było to jedyne pomieszczenie na parterze zamykane żelaznymi drzwiami. Inwentarze z połowy XVII w. informują, że pod

⁴⁵ Jarosław Wojciechowski uważał wiele wewnętrznych drzwi na parterze pałacu za pierwotne, czego dowodzi przedstawiona przez niego rekonstrukcja planu parteru, chociaż plan z lat 1735–1738 był mu dobrze znany. Jednak badacz błędnie datował na pocz. XVIII w. plany, które powstały w czasie przebudowy

dokonanej przez Augusta III. J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 1, s. 124; cz. 2, ryc. 166–167. O datowaniu planów zob. Dz. Vicko, *Дя питання пра выгляд Верхняга замка ў Горадні часоў Вітаўта. Заўвагі да варыянтну рэканструкцыі Міколы Волкава*, „Arche”, 2014, nr 11, s. 218–219.

apartamentami królewskimi mieszkali słu-dzy: szatny – w końcu trzeciego sklepu, „srebrowi” – przy wejściu do drugiego sklepu. O tym też świadczy istnienie ubikacji w pierwszym sklepie, w którym też znajdowały się małe schody wiodące na piętro. Pod sklepami drugim i trzecim znajdowały się piwnice, do których wchodziło sztygą, zaczynającą się pod schodami głównymi.

Największym był czwarty sklep, gdzie w połowie XVII w. przechowywano broń. O przechowywaniu w jednym ze sklepów zamkowych zbroi oraz muszkietów wspomina się w 1641 r.⁴⁶ Jednakże nie był to zwykły arsenał zamkowy, który wskazywałby na walory obronne rezydencji królewskiej. Wąska nomenklatura broni, o której wspomina się w 1641 r. oraz w inwentarzach z lat 1650–1653, świadczy, że był to po prostu magazyn wojskowy. Grodno stanowiło ważny punkt logistyczny dla zaopatrzenia w broń wojska litewskiego z miast polskich i pruskich, co szczególnie było widać podczas wojny z Kozakami z lat 1648–1653⁴⁷.

Z północnej strony w bryłę pałacu została częściowo włączona kwadratowa średniowieczna wieża⁴⁸. Na poziomie parteru było w niej pomieszczenie bez okien, które według inwentarzy z lat 1650–1730 wykorzystywano dla przechowywania ksiąg sądowych, czyli jako archiwum.

46 A. Šaļanda, dz. cyt., s. 213.

47 W tym czasie w Grodnie rezydował podskarbi litewski Gedeon Michał Tryzna, do spraw którego należało m.in. dostarczenie wojsku litewskiemu broni i amunicji. *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655*, cz. 1: *Diariusz kancelaryjny 1649–1653*, oprac. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, A.A. Majewski, D. Milewski, Warszawa 2019, s. 218–220, 323, 415, 453, 471–472, 485–486, 532–533, 550–551. Zapewne w Starym Zamku przechowywano też armaty w 1670 i 1676 r. T. Nowak, *Inwentarz artylerii Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1676 r.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, 1988, z. 1, s. 112–113; N. Slizh, dz. cyt., s. 25.

48 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, s. 261.

Od zachodu do starej wieży została przybudowana nowa klatka schodowa, za pomocą której wchodziło na piętro i poddasze pałacu. Do niej dostawiono jednokondygnacyjną oficynę nazwaną w inwentarzach z lat 1650–1653 „mieszkaniem dolnym”, co wyraźnie mówi o jej funkcjach. Mieściła ona wąską sień pośrodku, po dwie izby mieszkalne po obu stronach, ubikację oraz kuchnię, dobudowaną w połowie XVII w.

Na piętro pałacu prowadziły zewnętrzne jednobiegowe schody, które widoczne są na planie zamku z lat 1735–1738 (il. 5). Jarosław Wojciechowski doskonale znał ten plan, lecz uważał, że pokazane na nim schody powstały później w wyniku przebudowy zamku w końcu lat 70. XVII w.⁴⁹ Hipoteza ta w dużej mierze wiąże się z przeszacowaną przez badacza skalą przekształceń architektonicznych po wojnie z Rosją z lat 1654–1667. Dla przykładu Wojciechowski uważał, że wtedy zostały przerobione okna i drzwi pałacu, które straciły swoje pierwotne kamienne obramienia⁵⁰. Jednak z inwentarzy z 1708 i 1712 r., których badacz nie znał, wynika, że pierwotna kamieniarka pozostawała na miejscu do czasu wielkiej wojny północnej, kiedy to celowo została zdewastowana przez żołnierzy rosyjskich. Szczegółowa analiza opisów z lat 1650–1735 wskazuje, że pierwotne schody nie uległy zmianom i to one są pokazane na planie 1735–1738 r. (il. 5). Zwłaszcza inwentarze z lat 1650–1730 zgodnie poświadczają, że schody zaczynały się od drzwi do drugiego sklepu. Dalej pod klatką schodową było wejście do piwnicy, za nią komórka i wejście do trzeciego sklepu. Na planie widać, że schody całkowicie zakrywały ten sklep, a inwentarze z lat 1650–1653, 1680, 1730 informują także, że znajdował się on „pod schodami” lub „pod gankiem”. Klatka schodowa stała więc przynajmniej na dwóch

49 Tamże, s. 245–248.

50 Tamże, s. 237.

arkadach, które zostały częściowo odkryte w czasie wykopalisk⁵¹ (il. 9). Z opisów z lat 1650–1653, 1712 wynika, że schody były z „kamieni piłowanych” lub „ciosanych”. Wedle inwentarzy z połowy XVII w. były one nakryte gontem, z czego wynika, że na wysokości piętra miały z pewnością lekką konstrukcję, wyżej zaś nie wieńczyła ich attyka, ponieważ gontów nie mógłby widzieć sporządzający inwentarz⁵². W czasie przebudowy saskiej schody te zostały całkowicie rozebrane. Jarosław Wojciechowski uważał ponadto, że wzdłuż całej fasady pałacu ciągnął się murowany taras⁵³, co nie znajduje potwierdzeń w źródłach.

Schody główne prowadziły do sieni, która dzieliła piętro pałacu na część publiczną po lewej i na prywatne apartamenty królewskie po prawej stronie (il. 14). Najbardziej reprezentacyjnym pomieszczeniem całego pałacu była izba stołowa, o której wspominał już Lew Sapieha w 1586 r.⁵⁴ Znajdowała się ona na lewo od sieni i miała trzy okna. Od strony miasta przylegały do niej dwa niewielkie pomieszczenia. W czasie przystosowania pałacu na cele sejmowe ściany pomiędzy tymi trzema pomieszczeniami zostały wyburzone, a na ich miejscu powstała obszerna izba senatorska⁵⁵. Andrzej Fischinger zasugerował,

że tak wielka sala istniała pierwotnie, a jej podział jest wynikiem późniejszych przeróbek⁵⁶. Jednak źródła pisane i analiza architektury pałacu przemawiają za przeciwnym rozwiązaniem. Już Lew Sapieha pisał, że między komorą obok ubikacji a izbą stołową było „przejście”, czyli pomieszczenie. Po wyburzeniu ścian powstała sala, w której z jednej strony były trzy okna, a z drugiej – cztery. Jest więc mało prawdopodobne, że przy projektowaniu zdecydowano na takie niekonsekwentne rozbitcie osi okiennych. Warto też przypomnieć, że według inwentarzy z połowy XVII w. izba stołowa miała „połap snickerskiej roboty z różami i kulkami złocistymi”, podczas gdy w sąsiednich pokojach o dekoracjach takiego kształtu się nie wspomina⁵⁷.

Drzwi w izbie stołowej prowadziły do pokoju narożnego, w którym sądząc z relacji Lwa Sapiehy, pierwotnie znajdowała się sala audiencyjna. Dlatego też dwa pokoje obok izby stołowej od strony miasta mogły służyć do komunikacji prywatnych apartamentów monarchy z salą audiencyjną. Poprzez sionkę i klatkę schodową przystawioną do starej wieży przechodzono na poddasze oficyny, gdzie znajdowała się ubikacja. Miała ona najpewniej formę wykusza lub była umieszczona w zewnętrznej ścianie, żeby odprowadzać odchody na zewnątrz zamku. Dlatego oficyna musiała mieć jednospadowy dach zwrócony w stronę dziedzińca (il. 13).

Prywatne królewskie apartamenty zajmowały prawą część pałacu. Obok sieni znajdowała się „izba drabantów”, czyli strażnicy królewskiej. Sypialnia królewska po śmierci Stefana Batorego została

51 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 1, ryc. 57. Fundamenty schodów zostały ponownie zbadane w 2021 r. przez Natalię Kiziukievich, której składam podziękowania za konsultację na ten temat.

52 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, s. 248.

53 Tamże, dz. cyt., cz. 2, s. 246. Z inwentarza z 1712 r. wynika, że z piwnicy w stronę dziedzińca wychodziło okno z kamiennym obramieniem, czyli pierwotne. Ten fakt nie zgadza się z koncepcją tarasu.

54 *Archiwum domu Radziwiłłów...*, dz. cyt., s. 184.

55 Pisał o tym już Jarosław Wojciechowski, nie zgadzał się z nim jednak Jerzy Lileyko, który proponował lokalizację izby senatorskiej w południowej części zamku. J. Lileyko, dz. cyt., s. 136–140. Natomiast nieznanym badaczom inwentarze z roku 1680, 1712 i 1730 zgodnie mówią o tym, że mieściła się ona w pałacu.

56 A. Fischinger, dz. cyt., s. 35, ryc. 41.

57 Należy jednak zauważyć, że wykończenie wielu pomieszczeń pałacu mogło powstać z inicjatywy Wazów. Zwłaszcza według zacytowanego opisu stropu izby stołowej w Starym Zamku przypominał dekoracje stropu Sali Senatu w nowo zbudowanym zamku w Warszawie, uwiecznionej na rycinie Tomasza Makowskiego z 1613 r.

14. Rekonstrukcja układu pomieszczeń w pałacu Starego Zamku, koniec XVI – poł. XVII w.
 Parter: I–VI – „sklepy”, Ar – archiwum, Ars – arsenał, Sk – skarbiec, Sr – „izdebka dla srebrowych”, Sz – mieszkanie szatnego. Piętro: A – sala audiencyjna, B – sypialnia Batorego, D – izba drabantów, G – gabinet, K – komora, S – sień, St – izba stołowa, U – ubikacja, W – sypialnia Wazów. Oprac. M. Volkau

przeniesiona do pokoju w narożniku pałacu. Z inwentarzy z lat 1650–1653 wynika, że miała ona bogate zdobienia w szaro-złoty barwach. O tym, że pokój mógł pierwotnie pełnić inne funkcje i nieco później został przerobiony na sypialnię, świadczy zamurowanie jednego z otworów okiennych i urządzenie w tym pomieszczeniu kaplicy. Z opisów z połowy XVII w. wynika, że na zewnętrznych narożach obydwu skrajnych pokoi pałacu, czyli sypialni królewskiej i sali audiencyjnej, istniały alkierze⁵⁸. Z sąsiedniego pokoju od strony dziedzińca możliwe było wyjście na galerię wiodącą do bramy, na piętrze której w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. znajdowała się kaplica. W ścianie tego pokoju były też schody wiodące na dół, co ułatwiało obsługiwanie apartamentów królewskich i komunikację ze skarbcem, mieszczącym się pod sypialnią.

Charakter zwieńczenia pałacu aż do odnalezienia kopii ryciny Tomasza Makowskiego nie był jasny. Jarosław Wojciechowski dopuszczał nawet, że dach mógł być zakryty potężną attyką⁵⁹ (il. 10). Jednak na wspomnianej rycinie wyraźnie widać wysoki dwuspadowy dach z masywnymi murańskimi szczytami na końcach (il. 2). Według inwentarzy z połowy XVII w., na gotyckiej wieży, włączonej w gmach pałacu, znajdowała się sala z dwunastoma oknami, która na pewno musiała pełnić jakieś rekreacyjne funkcje. Z sali tej wchodziło na górę nad „pałacami”. Widoczne jest zatem wykorzystanie części starej budowli do celów praktycznych. Na górne piętro wieży wchodziło poprzez nową klatkę schodową. Interesującym jest jej opis w inwentarzach z lat 1650–1653, według których „wschod na trzecim [piętrze – M. V.] na samym wierzchu

balasami toczonemi opierzono”. Trudno jednoznacznie wyjaśnić ten fragment opisu, nie wiadomo, czy chodzi tu o coś w rodzaju attyki lub belwederu⁶⁰. Jednak pozwala on spojrzeć świeżym okiem na rycinę Makowskiego, na której widzimy masywną i nieco wyższą niż pałac przybudówkę. Białoruscy badacze, zwłaszcza Uladzimir Bachkou, utożsamiali ją ze schodami głównymi⁶¹ (il. 12). Jak jednak wspominałem, opisy z połowy XVII w. wskazują, że schody nie mogły być zwieńczone czymś masywnym, np. attyką. Przybudowa widoczna na rycinie Makowskiego jest zatem klatką schodową, która musiała być wyższa niż pałacowe piętro, ponieważ nią wchodziło na starą wieżę i dalej na strych gmachu głównego (il. 13).

Prywatne królewskie pokoje w południowej części pałacu poprzez murywany korytarz na średniowiecznej ścianie były ściśle związane z kaplicą nad bramą, łaźnią i Salą Alabastrową w przebudowanej bramie gotyckiej w południowej części zamku. Właśnie tu możemy mówić o przedłużeniu apartamentów królewskich w południowo-zachodnią stronę. Renesansowa brama została wybudowana w pobliżu wyburzonej okrągłej wieży gotyckiego zamku⁶², ułatwiając komunikację z sąsiednim wzgórzem. Pierwotna brama znajdowała się pośrodku elewacji od strony Niemna, a prowadził do niej długi drewniany most, co powiększało walory obronne średniowiecznej warowni⁶³ (il. 1).

W źródłach nie ma bezpośrednio wzmianki o kaplicy na piętrze nad bramą.

60 Podobnie opisane zwieńczenie północno-zachodniej wieży zamku w Mirze w 1688 r.: „w trzeciej sali na samym wierzchu stol [tj. strop – M. V.] nowa wymoszczona na słupach, w wierzchu balasami wkoło opierzona, dachówką pokryta, na której orzeł ze ściany z żelaznym prętem”. NHAB f. 694, op. 2, ark. 17.

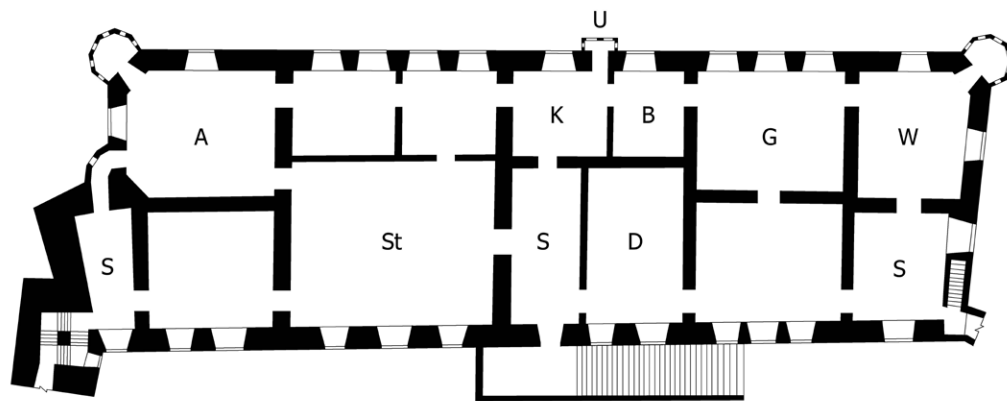
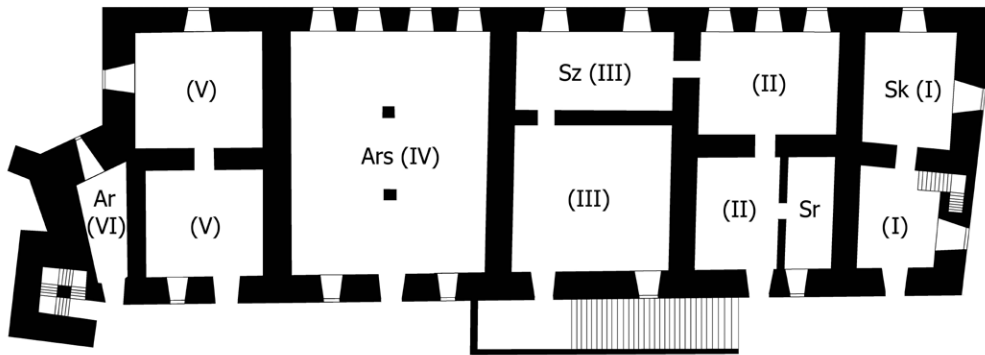
61 U. Bachkou, *Королевская резиденция...*, dz. cyt., s. 24–25.

62 A. Trusau, V. Sobal, N. Zdanovich, dz. cyt., s. 21.

63 M. Volkau, *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта...*, dz. cyt., s. 25–26; tenże, *Архітэктура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 13–15.

58 Próbę rekonstrukcji wyglądu narożnych alkierzy podjął J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, s. 231–235.

59 Tamże, s. 239–245.

Z inwentarzy z lat 1650–1653 wynika, że wtedy jej tam już nie było, ponieważ opisy te dokładnie wzmiankują istnienie kaplicy w sypialni, a pomieszczenie nad bramą opisują jako zwykły pokój. W źródłach tych wspomina się jednak, że w drzwiach pomiędzy górnymi pokojami bramy i przybudowy było okienko „dla słuchania mszy”. Na istotne znaczenie pomieszczenia nad bramą wskazuje też marmurowa posadzka, o której wiadomo z inwentarzy⁶⁴. Budowę oraz uposażenie kaplicy wiązać należy jednak już z działalnością Wazów, na co wskazują architektura i układ całego budynku bramnego. Sondáže architektoniczne i archeologiczne przeprowadzone jeszcze przez

polskich badaczy pokazały, że już po wzniesieniu nowej bramy od południowej strony została do niej dostawiona przybudówka⁶⁵ (il. 9), która zwiększyła jej funkcjonalność i była z nią organicznie związana. Na piętrze znajdował się pokój, z którego, jak wspomniano, wolno było *incognito* słuchać mszy świętej. Na parterze mieścił się pokój dla straży z ubikacją, z którego wiodły drzwi do przejazdu w bramie z marmurowym obramieniem, co wskazuje na wykorzystanie kamiennych detali dekoracyjnych za czasów Wazów. Po prawej stronie wychodzącego z bramy na dziedziniec znajdowały się schody na piętro. Nad przejazdem przed zewnętrznymi wrotami wisiła „krata drzewniana”, czyli brona, a obsługująca ją winda znajdowała się na parterze i piętrze przybudowy. W inwentarzach z lat 1650–1651 zaznacza się, że brona była

64 W literaturze wiąże się z kaplicą w bramie wspomniany wyżej „kościół świętego Stefana” w Grodnie, który miał zostać założony w ostatnim roku życia Batorego. Niemniej należy zauważyć, że takie fundacje pojawiały się najczęściej u schyłku życia, a bywało, że nie były podejmowane ze względu na brak odpowiedniego zabezpieczenia funduszy. *Хроника Іаана Хаикоўскага...*, dz. cyt., s. 207.

65 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 1, s. 252; cz. 2, ryc. 57.

złamana, a opis 1653 r. już o niej nie wspomina. Nie odnotowano tam też windy do jej podnoszenia⁶⁶. Cały ten mechanizm razem z południową przybudową do bramy musiały zatem powstać w pierwszej połowie XVII w.

Porównanie ryciny Tomasza Makowskiego z treścią inwentarzy z połowy XVII w. świadczy o tym, że szeroko zakrojone prace budowlane na Starym Zamku miały miejsce w pierwszej połowie XVII w., zwłaszcza że na rycinie jeszcze nie ma przybudowy do bramy i murowanego mostu z szesnastoma dekoracyjnymi wieżyczkami, który opisują inwentarze z połowy XVII w. Oprócz tego na rycinie Makowskiego nie widzimy systemu galerii pomiędzy bramą i pałacem oraz alkierza w narożu pałacu, których istnienie odnotowywane jest w opisach z lat 1650–1653. Według analizowanej ryciny za czasów Stefana Batorego lub w pierwszych latach panowania Zygmunta III brama została zwieńczona kopułą⁶⁷.

Pokoje królewskie w pałacu były połączone z bramą systemem ganków, których wygląd nie jest do końca jasny. Nie wiadać ich na rycinie Makowskiego, a inwentarze z lat 1650–1653 są jedynym źródłem, w którym zostały opisane. Z treści inwentarzy wiemy, że jedna galeria od strony dziedzińca była murowana, a druga od strony miasta na pewno była drewniana.

66 Zestawienie inwentarzy: M. Volkau, *Архітэктура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 19.

67 Wśród badaczy istnieje przekonanie, że na bramie pierwotnie istniała jeszcze jedna kondygnacja, czyli drugie piętro. Autorem tej hipotezy jest Jarosław Wojciechowski, a jej źródłem jest plan 1735–1738 r., na którym czytamy, że brama miała dwa piętra („hat 2. Etage”). Badacz myślał, że chodzi o górne piętra, pominął przy tym parter. J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, s. 254. Podobne rozumienie pojęcia *etage* występuje też u Jerzego Lileyki, który uważał, że wspomniany plan wskazuje na istnienie parteru i piętra w Izbie Poselskiej („eine Etage hoch”). J. Lileyko, dz. cyt., s. 138. Jednak analiza napisów na samym planie i informacje z inwentarzy wskazują, że *etage* liczono razem z parterem. M. Volkau, *Архітэктура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 7.

Sądząc po opisach, druga galeria służyła do bezpośredniego połączenia sypialni królewskiej z kaplicą nad bramą, a więc jej budowę należy wiązać z przeniesieniem sypialni do narożnego pokoju. Skoro nie widzimy jej na rycinie Makowskiego, musiała zostać zrealizowana w pierwszej połowie XVII w.

Sporo uwag do kwestii tych galerii poczynił Jarosław Wojciechowski, który uznał, że drewniana galeria miała obronny charakter i była zaopatrzona w otwory strzelnicze. Ten pomysł wynika z przekonania badacza, że zamek Batorego miał obronny charakter i był opatrzony gankami obronnymi po całym go obwodzie⁶⁸ (il. 10). Jednak źródła pisane wskazują na odwrotną sytuację. Wiemy z treści inwentarzy, że oprócz wrót w bramie była tam też brona i w końcu mostu murowanego wzwód, czyli most zwodzony, który nie był połączony z bramą. Należy tutaj raczej mówić o pewnej iluzji obronności, która pozostawała ważną cechą renesansowych i wczesnobarokowych rezydencji⁶⁹. Wielki pałac z dużymi otworami okiennymi z zewnętrznej strony najlepiej świadczy o tym, że przebudowany zamek miał raczej charakter przejściowy do „otwartej rezydencji”. Do tego z inwentarzy z lat 1650–1653 wiemy, że pomiędzy pałacem a bramą istniał niewielki ogród, który miał swoje własne częściowo murowane, a częściowo drewniane ogrodzenie, które w tym czasie zaczęło opadać, a więc całe to założenie musiało powstać najpóźniej na początku XVII w. Po wojnie ogród przestał istnieć, jednak na jednym z planów z połowy XVIII w. jest pokazany, co sugeruje, że został odnowiony w tym samym miejscu (il. 6). Założenie ogrodowe było ważnym elementem wzmacniającym

68 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, s. 261.

69 U. Schütte, *Zur fiktiven und realen Wehrhaftigkeit hessisch-thüringischer Schloßbauten zwischen 1550 und 1750*, w: *Frühneuzeitliche Hofkultur in Hessen und Thüringen*, Hrsg J.J. Berns, Erlangen 1993, s. 46–47.

funkcje rekreacyjne prywatnej królewskiej części zamku, a jednocześnie miał on funkcje *stricte* użytkowe.

Od bramy korytarzem można było przejść do łaźni. Według inwentarzy z połowy XVII w. w tym miejscu pod ścianą znajdował się drewniany budynek mieszkalny dla sług z dwoma izbami „miarnymi”, czyli pomieszczeniami średnich pomiarów. Tu, jak i we wszystkich innych mieszkalnych budynkach przebudowanej rezydencji, była ubikacja. Łaźnia została umieszczona w budynku dawnej bramy, którą całkowicie przebudowano do 1600 r., gdy ją już widzimy na rycinie Tomasza Makowskiego⁷⁰. Według inwentarzy z lat 1650–1653 wieża miała parter i dwa górne piętra. Dolną kondygnację nazywano sklepem lub piwnicą, co wskazuje, że była ona zagłębiona w ziemi. Na pierwszym piętrze, którego rozplanowanie uwidacznia plan z połowy XVIII w., od strony Niemna była ulokowana łaźnia, a od strony dziedzińca mieściły się dwie mniejsze sienie do jej obsługi (il. 8). Drugie piętro było podzielone na dwa pomieszczenia: od strony Niemna była sala, którą według inwentarzy z połowy XVII w. pierwotnie nazywano Alabastrową, a później Marmurówą. Wprowadzenie dekoracji marmurowych nastąpiło więc w czasach Wazów i chociaż samo pomieszczenie było użytkowane, nazwa Sala Alabastrowa wskazuje na materiał wystroju/wyposażenia, które wpisuje się w czasy Zygmunta III. Obok tej sali od dziedzińca był mniejszy pokój. Pomieszczenia drugiego piętra miały drewnianą podłogę, co wskazuje, że pierwsze piętro nie było sklepione i miało drewniany strop. Istotnym elementem modernizacji starej wieży było przybudowanie do niej od wschodu kwadratowej klatki schodowej⁷¹. Do niej

prowadziła z bramy murowana galeria. Wejść do klatki schodowej można było także z dziedzińca i drewnianego mieszkania obok wschodniej ściany. Do łaźni na pierwszym piętrze wchodziło przez sień, a na drugim piętrze schody wiodły do sali od strony Niemna. Na rycinie Tomasza Makowskiego widać, że wieża miała szutrowe zwieńczenie, a trochę niższa klatka schodowa – dwuspadowy dach z niewielkim szczytem od wschodniej strony⁷² (il. 2).

O budynkach wzdłuż południowej ściany Starego Zamku wiadomo niewiele. W wyniku podnoszenia się wody Niemna wzgórze zamkowe stopniowo się obsuwało. Już w inwentarzu z 1578 r. znajdujemy wzmiankę o obaleniu się części muru w zachodnim narożu dziedzińca. Do czasu spisania pierwszych inwentarzy przebudowanej rezydencji w połowie XVII w. poważnej destrukcji uległo także przęsło ściany i wieża z dwuspadowym dachem i szczytami na końcach, którą widzimy na rycinie Tomasza Makowskiego na zachód od wieży z łaźnią (il. 2). Problemem było nawet ustalenie jej dokładnej lokalizacji. Jednak ze szczegółowej analizy źródeł pisanych i badań archeologicznych wynika, że była to przebudowana wieża mieszkalna zamku gotyckiego, którą w nieco zmienionej postaci widać na rycinie Matthiasa Zündta z lewej strony od bramy (il. 1), a jej piwnica została odkryta jeszcze przez Józefa Jodkowskiego w międzywojniu⁷³ (il. 9). Według inwentarza z 1578 r. budynek ten oprócz piwnicy miał jeszcze dwa górne piętra. Na rycinie

70 M. Volkau, *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта...*, dz. cyt., s. 22, 24–26.

71 J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie...*, dz. cyt., cz. 2, s. 254.

72 Na rycinie Tomasza Makowskiego klatka schodowa ma podobny rozmiar, jak wieża z łaźnią. Jest to błąd, który uwidacznia się przy analizie źródeł pisanych i relikwów archeologicznych. Jednak białoruscy badacze przez pewien czas uważali, że istniał w tym miejscu dodatkowy murowany budynek. A. Trusau, V. Sobal, N. Zdanovich, dz. cyt., s. 26–27; U. Bachkou, *Королевская резиденция...*, dz. cyt., s. 23; M. Volkau, *Архітэктура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 14–15.

73 Więcej zob. M. Volkau, *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта...*, dz. cyt., s. 26–27.

Tomasza Makowskiego widzimy, że wieża była połączona korytarzem z łaźnią, a obok niej istniał bliżej nieokreślony gmach, którego dwuspadowy dach był większy niż ściana. Z inwentarzy z lat 1650–1653 wiadomo, że od strony łaźni była drewniana wozownia, a za nią pięć sklepów o funkcjach gospodarczych oraz spiżarnia z „piwniczką”. W ostatnim przypadku z pewnością chodzi o pozostałości gotyckiej wieży mieszkalnej, której parter w wyniku przyrostu nawarstwień na dziedzińcu wrósł w ziemię. Oznaczenie „sklep” wskazuje, że pomieszczenia były murowane i zapewne przesklepione, a na górze mogło istnieć jeszcze jedno piętro⁷⁴. O pierwotnych funkcjach wspomnianych budynków możemy sądzić tylko z pośrednich wzmianek. Do czasu przebudowy starą wieżę mieszkalną gotyckiego zamku wykorzystywano do przechowywania ksiąg sądowych⁷⁵. Ze źródeł z końca XVI – pierwszej połowy XVII w. zebranych przez Alaksieja Śaładę wynika, że w Starym Zamku „na zwykłym miejscu” odbywały się posiedzenia sądów grodzkiego i ziemskiego. Wspomina się też o izbie sądowej, więzieniu („w wieży na dnie”), kancelarii oraz archiwum, które prawdopodobnie znajdowały się w budynkach za łaźnią królewską. W 1611 r. powstał pomysł budowy „domu sądowego” na tzw. Dolnym Zamku (później znany jako Nowy Zamek), jednak nie został on zrealizowany⁷⁶. Osunięcie góry zamkowej do Niemna spowodowało destrukcję tej części budowli, wówczas archiwum mogło zostać przeniesione do pałacu.

74 Wskazałem wyżej, że budynek obok wieży został po wojnie z Moskwą przebudowany na Izbę Poselską, jednak hipoteza ta potrzebuje weryfikacji w oparciu o materiały archeologiczne. M. Volkau, *Архітэктура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 15–16. Zob. też: N. Slizh, dz. cyt., s. 22.

75 M. Volkau, *Архітэктура Старога замка ў Гродна...*, dz. cyt., s. 16.

76 A. Śałada, *Sąd grodzki grodzieński za czasów Wazów (1587–1668): stan badań i źródła*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 3, 2017, s. 54, 65–66, 75.

Według inwentarzy z połowy XVII w. w zachodnim narożu dziedzińca zamkowego znajdowała się ruina „starej zniszonej baszty”, której istnienie jest jednak wątpliwe⁷⁷. Jak się wydaje, prace budowlane w tej części obwodu murów zamkowych nie zostały skończone ze względu na osunięcie góry zamkowej w stronę Niemna i wskutek ogólnej nietrwałości gruntu (il. 13). Prawie od samego narożnika wzdłuż północnej strony zaczynał się wielki budynek kuchenny, w którym oprócz izby kuchennej były trzy izby mieszkalne z dwoma ubikacjami, a pod nim – piwnica.

REZYDENCJA SEJMOWA

Bardzo trudny dla Starego Zamku był okres okupacji moskiewskiej (1655–1661)⁷⁸. Dawna rezydencja królewska została zajęta przez załogę moskiewską i przekształcona na warownię⁷⁹. Inwentarz z 1675 r. zachował się fragmentarycznie, ale wynika z niego, że królewska rezydencja została poważnie zdewastowana. Zwłaszcza w bramie i jednym ze sklepów pałacu zawaliły się sklepienia, a więc budynki przez długi czas nie miały dachu. Po wojnie nie wspomina się o alkierzach narożnych i galeriach pomiędzy pałacem a bramą, które utracono zapewne w wyniku zniszczeń wojennych. Zniknął też ogród. „Ruderą” w opisie 1675 r. nazwano budynek kuchni królewskich. Jednak zamek nie został całkowicie zdewastowany przed kapitulacją w 1661 r., na co wskazuje m.in. to, że na moście przed bramą nadal znajdował się drewniany wzwód, który wkrótce potem

77 Dyskusja na ten temat zob. D. Vicko, *Да пытання пра выгляд Верхняга замка...*, dz. cyt., s. 230–233.

78 Grodno zostało zajęte w sierpniu 1655 r., a w marcu 1659 r. miasto i zamek wyzwolono. Rządy moskiewskie wróciły już w grudniu 1659 r., a załoga moskiewska broniła się w zamku do marca 1661 r. P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku: stanowy podział nieruchomości*, Supraśl 2005, s. 31.

79 N. Slizh, dz. cyt., s. 21; AGAD f. 395, sygn. 42, s. 39–40.

rozebrano. Znaczna dewastacja, którą opisuje inwentarz z 1675 r., była spowodowana nie tylko działaniami wojennymi, lecz także brakiem starań po pierwotnej naprawie budynków i odnowieniu dachów. Po wojnie w pojedynczych pomieszczeniach mieszkali tylko wrotny, kowal i stolarz, którzy byli zobowiązani do prac na zamku, jednak ich możliwości były ograniczone. Z powodu opłakanego stanu rezydencji Jan Kazimierz po wojnie nie zatrzymywał się w Grodnie na dłuższy czas⁸⁰.

W 1673 r. została podjęta decyzja o prowadzeniu każdego trzeciego sejmku na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jako miasto sejmowe wybrano Grodno, które było dogodnie ulokowane na dawnej drodze z Litwy do Polski, tuż przy granicy obu krajów. Zapewne wzięto także pod uwagę, że już istniała tutaj murowana rezydencja, którą można było przystosować na potrzeby obrad sejmowych. Prace budowlane na Starym Zamku zaczęły się zaraz po uchwale sejmowej⁸¹. Jak świadczy inwentarz 1675 r., nie były one zbyt intensywne, jednak rezydencję przebudowano konsekwentnie według projektu nieznanego architekta. Najpierw postawiono dachy, po czym zaczęto prace wewnętrzne. W pałacu w pierwszej kolejności odnowiono pomieszczenie dla przechowywania ksiąg sądowych, a w dalszym ciągu inne sklepy wraz z odbudową sklepień. Zmiana układu pomieszczeń na piętrze i organizacja większej sali dla posiedzeń senatu była łatwa ze względu na zniszczenia wojenne, ponieważ brak dachu spowodował destrukcję górnych części ścian i sklepień parteru. Wzdłuż południowej pierzei dziedzińca zamkowego powstał budynek izby poselskiej⁸². Jej sień była dostawiona

do dawnej gotyckiej wieży mieszkalnej, której piwnice nadal wykorzystywano. Na wejściu wstawiono marmurowy portal z „inskrypcją na kamieniu po łacinie złotymi literami”, o którym wspomina opis z 1712 r. Z sieni wchodziło w wielką salę z jedenastoma oknami. Według inwentarza z 1675 r. nad budynkiem jeszcze nie było dachu.

Wiosną 1676 r. na sejmie znowu podniesiono kwestię odnowienia zamku grodzieńskiego, jednak w następnym roku sejm zwołano do Warszawy, ponieważ prace budowlane w Starym Zamku jeszcze nie były skończone. Po raz pierwszy obradowano w Grodnie w grudniu 1678 – kwietniu 1679 r., następne sejmy na Starym Zamku odbyły się w styczniu – marcu 1688 r. i styczniu – lutym 1693 r.⁸³ Ówczesny stan rezydencji opisuje inwentarz z 1680 r., kiedy podstawowe prace budowlane były już skończone. Naprawiono most, a na bramie została zawieszona tablica upamiętniająca zakończenie restauracji zamku i początek pierwszego sejmku w Grodnie⁸⁴. Na piętrze pałacu oprócz

napisów na planie z lat 1735–1738 oraz z nieznanymi inwentarzy z 1680, 1712 i 1730 r., które zgodnie piszą o rozmieszczeniu sali senatorskiej na piętrze pałacu. Tamże, s. 136, 138.

83 Tamże, s. 130, 132, 142.

84 W czasie przebudowy zamku w XIX w. tablicę zdjętą, później zginęłą. Jej tekst został skopiowany i opublikowany w: J. Jodkowski, *Grodno...*, dz. cyt., s. 59. Tekst na tablicy brzmiał: „AUGUSTUS SUMMIS / POLONI AC LITUANI SENATUS / PURPURATORUM PATRUM CAPITIBUS / GRODNAM REDUCIBUS ASSURGO CAPITOLIUM / QUOD / OBSCURO BELLONA TOGAE INSIDIATRIX RUDERA INTER / CONDIDERAT BUSTO AC DEFORME DEDERAT, / HOC / AD MONUMENTUM PACIS ET POPULORUM AEQUALITATIS, / AD SACRA / SERENISSIMORUM REGUM / MICHAELIS ET JOANNIS III / COMITALIA SANCITA / CHRISTOPHORUS PAC CANCELL[ARIUS] M. D. L. DONIS BISVICIS AD / COMITIA / NUNCIUS BRESTAO MARESCALCUS / OFFICIOSO IN PATRIAM CULTU SUSCITARIT / ITA / DEO, REGI, PATRIAE, LEGI / AUGUSTO SUB SEUTO REGALI SECURUM / LILIO PACIANO DECORUM / AERARIO M. D. L. PERENNA-BO RESTAURATUM / AGITE POLONAE DECORA PURPURAE / SANIS CONSILIIIS / REGUM ET LEGUM MAIESTATEM / FULCITE / ANNO DOMINI MDC-

80 M. Wrede, *Abiejū Tautų Respublikos sostinės...*, dz. cyt., s. 414–433.

81 J. Lileyko, dz. cyt., s. 129, 132, 134.

82 Jerzy Lileyko dopuszczał, że budynek był piętrowy: na parterze znajdowała się izba poselska, na piętrze – senatorska. Wynikało to z niedokładnego rozumienia

urządzenia izby senatorskiej wyremontowano wszystkie pokoje. Według inwentarza z 1735 r. od strony wielkich schodów został wstawiony portal z inskrypcjami na górze. Przez niego wchodziło do sieni i dalej do izby senatorskiej. W opisie z 1735 r. wspomina się też o ganku, dostawionym do zewnętrznej ściany pałacu w kierunku na północ, zaczynając od wielkich schodów.

Do funkcji mieszkalnej zostały przystosowane również pokoje nad bramą i dwa piętra na następnej wieży, którą nadal nazywano łaźnią królewską. O ich nowym przeznaczeniu jako odrębnych apartamentów mieszkalnych świadczy urządzenie w nich „ryteradek”, czyli ubikacji: jednej na piętrze przybudowy przybramnej, drugiej – w dawnej łaźni. W opisach z 1712 i 1735 r. pokoje nad bramą nazywano „królewskimi”, z czego możemy wnosić, że w tym miejscu znajdowały się apartamenty króla Jan III Sobieskiego. W jednym ze sklepów pałacu nadal przechowywano księgi sądowe, a sklep, do którego przylegały wielkie schody, wykorzystywano jako stajnie. Inne pomieszczenia na dole pałacu, sądząc z inwentarza 1712 r., przeznaczone były na mieszkania. Jak świadczą późniejsze opisy, pierwotne kamienne obramienia okien i drzwi pozostały.

Zapewne w czasie oblężenia zostały uszkodzone, a później rozebrane masywne szczyty na dachu pałacu. Później pałac i wieże od strony Niemna nakryto dachówką. Budynek bramny według opisów z pierwszej połowy XVII w. miał dach z ołowianej blachy, a oznaczenie „stary” w inwentarzu z 1730 r. świadczy, że zbudowano go w latach 70. XVII w. Budynek izby poselskiej i oficynę obok pałacu, a na pewno i kuchnię nakryto gontem. Według opisu z 1712 r.

później oficynę też nakryto dachówką. Wszystkie więc budynki dostały nowe dachy, które, sądząc po widoku Grodna Marcusa Heinsohna z początku XVIII w. i inwentarzach, były czterospadowe i miały na końcach po dwa wietrzniki blaszane w formie gwiazd (il. 3).

W czasie wielkiej wojny północnej Stary Zamek nie uległ zniszczeniu, jednak działania żołnierzy rosyjskich w latach 1705–1708 spowodowały jego dalszy upadek. Murowaną rezydencję prawdopodobnie wykorzystywano jako magazyn wojenny, co było zwykłą praktyką ówczesnej armii rosyjskiej. Z zewnątrz rezydencję ujęto drewnianym parkanem, który widać na planie z początku XVIII w. (il. 4). Poważniejsze fortyfikacje powstały na sąsiednim wzgórzu: usypano wał ziemny oraz baterie artyleryjskie. W 1708 r., czyli gdy Rosjanie odeszli na wschód przed natarciem armii Karola XII, powstał krótki opis Starego Zamku, z którego wynika, że rezydencja została celowo spustoszona. Nie było okien, drzwi, sufitów, drewniane i marmurowe podłogi „powybijano”, a wszystkie żelazne detale „powydzierano”, w wyniku czego zostały poważnie uszkodzone pierwotne kamienne obramienia okien i drzwi. Inwentarz z 1708 r. informuje o rozbieraniu dachów, lecz jak ukazują późniejsze opisy, nakrycie na wielu budynkach zostało.

Stacjonowanie żołnierzy i celowe uszkodzenie budynków zamkowych spowodowały ich dalszą destrukcję, którą opisują inwentarze z lat 1712, 1730 i 1735. W wyniku „wydzierania” detali żelaznych z murowanego mostu przed bramą zaczął się on rysować, później go naprawiono, jednak do 1735 r. znowu zaczął się psuć. W 1712 r. opadło nakrycie na oficynie obok pałacu i budynku izby poselskiej, bez dachu też stały dawne kuchnie królewskie. Dla budynków wzdłuż południowej strony ciągłym zagrożeniem był Niemen, który podmywał górę zamkową. Już inwentarz z 1708 r.

LXXVIII M[E]NSE XBRI CIRCA INCHOATIONEM COMITIORUM DIE XIV”. O jej interpretacji zob. A.S. Czyż, *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana Paców. „Lilium bonae spei ab antiquitate consecratum”*, Warszawa 2016, s. 257.

wspominał o destrukcji murów budynku izby poselskiej, a do połowy XVIII w. cała jego południowa ściana runęła do rzeki.

Na pałacu, bramie i na dawnej łaźni dachy pozostały, jednak w opisie z 1712 r. zaznaczono, że są one w złym stanie, dlatego górne części murów i sklepienia parteru zaczęły się rysować. Ten opis świadczy, że w zamku zaczęto prowadzić prace remontowe, lecz były one dość ograniczone, a z inwentarzy z 1730 i 1735 r. wynika, że poważnych starań po renowacji zamku nadal nie podejmowano. Już wkrótce po wojnie zrezygnowano z pomysłu odnowienia rezydencji sejmowej na dawnym miejscu, a sejm, który obradował w Grodnie w październiku i listopadzie 1718 r., przeniesiono do pałacu Sapiehów na rynku⁸⁵. W 1730 r. połowa dachu pałacu Starego Zamku była naprawiona i nakryta dranicami, a druga się zawaliła. Według planu z lat 1735–1738 cały gmach nie miał już żadnego nakrycia (il. 5), które mogło zostać zniszczone ogniem⁸⁶. Na pewno już w 1708 r. zaczął się walić dobudowany do wielkich schodów ganek, o czym wspomina opis z tego roku. W 1712 r. większość górnych pokoiów nie miała już drzwi, okien i pieców. Do 1730 r. sytuacja nie bardzo się zmieniła. Pomieszczenia próbowano konserwować, lecz procesy destrukcyjne trwały nadal. Sufit w dawnej senatorskiej izbie walił się i był podparty belkami, obok wyremontowano parę pokoiów, z których jeden przerobiono na kuchnię. Po wojnie zostały też odnowione pomieszczenia nad bramą. Zwraca uwagę, że w 1712 r. nazywano je jeszcze „królewskimi”, a w 1730 r. znajdował się tam już odrębny apartament mieszkalny. Dwa mieszkania z kuchniami ulokowano na piętrach dawnej

łaźni. W 1730 r. pokoje na drugim wyższym piętrze już były opuszczone.

Zaraz po wojnie północnej w pałacu odnowiono sklep do przechowywania ksiąg sądowych i dwa sklepy od strony bramy pod mieszkania. W dalszym ciągu, jak wynika z opisu z 1730 r., pomieszczenia od strony bramy zajmował piekarz, a w sklepie pod dawną izbą senatorską składowano ziarno. Po wojnie w dolnych pomieszczeniach bramy wstawiono nowe drzwi, okna i piec. Sądząc po inwentarzu z 1730 r. i planach z połowy XVIII w. (il. 5–7), nieco później parter przybudowy bramnej rekonstruowano pod kordegardę. Do niej przebito nowe drzwi od strony dziedzińca, a obok nich wstawiono nowe schody na piętro. W inwentarzu z 1735 r. zaznacza się, że tu było też więzienie. Według opisu z 1712 r. obok oficyny od strony dawnych kuchni królewskich postawiono drewniane mieszkanie dla „gospodarza”, czyli ekonoma, a pomiędzy wieżą a budynkiem izby poselskiej – drewnianą stajenkę. Niedługo przed 1730 r. nową drewnianą „wielką” stajnię dostawiono do ściany oficyny, która nadal pozostawała w stanie ruiny. Wkrótce jeszcze jedną drewnianą stajnię zbudowano pomiędzy bramą a łaźnią. Opis z 1735 r. nazywa zamek „pustym”, tam też wprost wspomina się, że wszystkie pokoje na piętrze pałacu oraz pomieszczenia w bramie i wieży od Niemna były opuszczone. O całkowitym upadku rezydencji na górze zamkowej świadczy, że nawet „gospodarski budynek”, wzniesiony wkrótce po wojnie północnej, stał pusty. W tym samym roku, kiedy został spisany ostatni inwentarz, część Starego Zamku strawił ogień⁸⁷. Po 1736 r. August III zdecydował się na wzniesienie nowej rezydencji w Grodnie⁸⁸, skutkiem

85 J. Lileyko, *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717–1718 r.*, w: *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, red. M. Boberska, W. Boberski, Warszawa 1993, s. 263–282.

86 Tamże, s. 136.

87 J. Lileyko, *Przebudowa Starego zamku w Grodnie...*, dz. cyt., s. 136, 142.

88 S. Szymański, *Pałac królewski w Grodnie*, „Rocznik Białostocki”, t. 6, 1966, s. 311.

czego dokończono przebudowy Starego Zamku, który stał się pomocniczym zbiorem budynków dla głównej rezydencji, którą nazwano Nowym Zamkiem.

ZAKOŃCZENIE

Przeanalizowane źródła pisane oraz ikonograficzne dają możliwość dość wnikliwego zbadania architektury oraz układu funkcjonalnego Starego Zamku w Grodnie w końcu XVI i na początku XVIII w., gdy pełnił on funkcję ważnej siedziby państwowej dla całej Rzeczypospolitej. Po przebudowie dokonanej przez Stefana Batorego w latach 80. XVI w. zaczął się czas największej świetności zamku, nad którym pieczę następnie przejęli Zygmunt III oraz Władysław IV. Jednak źródła nie dają możliwości wyodrębnienia prac wykonanych za Batorego i dalszych przekształceń dokonanych za Wazów. Po zajęciu przez żołnierzy moskiewskich oraz oblężeniu przez wojsko litewskie w latach 1655–1659, 1660–1661 zamek został zdewastowany i przez jakiś czas

stał w ruinie. Reforma ustroju politycznego Rzeczypospolitej i podjęcie decyzji w 1673 r. o prowadzeniu sejmów w Grodnie spowodowały, że w ostatniej ćwierci XVII w. Stary Zamek przekształcono w rezydencję sejmową. Funkcje budynków zostały częściowo zmienione, jednak przemiany architektoniczne nie były znaczne ze względu na ograniczone środki. Po wielkiej wojnie północnej ranga budowli wyraźnie spadła, część pomieszczeń stała pusta, a część wykorzystywano do celów mieszkalnych i gospodarczych. W końcu lat 30. XVIII w. urzędnicy Augusta III ponownie zwrócili uwagę na Stary Zamek i został on zrekonstruowany, lecz stracił status głównej rezydencji na rzecz okazałego pałacu zbudowanego obok, znanego później jako Nowy Zamek. Zapewne kolejne znaleziska archiwalne i ikonograficzne przyniosą nowe ustalenia, a z całą pewnością ciekawą perspektywę rysują dalsze badania archeologiczne oraz architektoniczne na Górze Zamkowej w Grodnie.

STRESZCZENIE

Stary Zamek w Grodnie jest jedną z ważniejszych rezydencji królewskich na terenie dawnej Rzeczypospolitej. Okres jej największej świetności zaczął się z końcem XVI w., kiedy Stefan Batory wzniósł na miejscu dawnego murowanego zamku książąt litewskich okazałą renesansową rezydencję. Zespół pisanych i graficznych źródeł zebranych i częściowo opublikowanych przez badaczy jest podstawową bazą dla badań nad architekturą Starego Zamku. Stefan Batory na pewno nie zdołał sfinalizować budowy swojej siedziby, chociaż został ukończony główny gmach – pałac, w którym monarcha spędził ostatni rok życia i zmarł. Grodzieńską rezydencję

SUMMARY

The Old Castle in Grodno (Гродна) is one of the most important royal residences in the former Polish–Lithuanian Commonwealth. The period of its greatest splendour began at the end of the 16th century, when Stephen Báthory built a magnificent Renaissance residence on the site of the former defensive castle of the Dukes of Lithuania. The set of written and graphic sources collected and partly published by the researchers is the main basis for research into the architecture of the Old Castle.

Stephen Báthory had certainly not completed the construction of his residence, although the main palace, where the monarch spent the last year of his life and died, had been

wykorzystywali także królowie z dynastii Wazów. Szczególnie ważną rolę odegrał król Władysław, który kontynuował jej przebudowę.

Parter pałacu był podzielony na kilka „sklepów”, które pełniły funkcję gospodarczą. Na piętro prowadziły główne zewnętrzne jednobiegowe schody, dodatkowe klatki schodowe były też po obu stronach pałacu. *Piano nobile* podzielono na publiczną część po lewej stronie i prywatne królewskie apartamenty po prawej. Na lewo od sieni znajdowały się izba stołowa, która była najbardziej reprezentacyjnym pomieszczeniem pałacu, i sala audiencyjna w narożnym pomieszczeniu. Sypialnia królewska, w której zmarł Stefan Batory, znajdowała się w niewielkim pokój pośrodku pałacu od strony miasta, obok niej był gabinet. W czasie Wazów sypialnia królewska została przeniesiona do większego pokoju na rogu pałacu, a obok głównego wejścia został ulokowany pokój dla straży królewskiej. Prywatne pokoje królewskie były przedłużone na południowy zachód, poprzez murowany korytarz w średniowiecznej ścianie łączyły się z kaplicą nad bramą, łaźnią i Salą Alabastrową w dawnej dwupiętrowej wieży-bramie w południowej pierzei zamku. Na zachód od niej istniała jeszcze jedna przebudowana wieża dawnego zamku gotyckiego, którą razem z piętrowym budynkiem obok przeznaczono na posiedzenia sądów grodzkiego i ziemskiego. Ostatnie budynki były jednokondygnacyjne: murowane oficyna i wielkie kuchnie królewskie wzdłuż północnej strony i drewniane mieszkania dla służby pomiędzy bramą a łaźnią.

Trudnym czasem dla rezydencji grodzieńskiej była okupacja moskiewska w latach 1655–1661. Znaczna dewastacja była spowodowana działaniami wojennymi i brakiem starań o szybką naprawę. W 1673 r. została podjęta decyzja o prowadzeniu każdego trzeciego sejmku Rzeczypospolitej w Grodnie, po czym na Starym Zamku ruszyły

finished. The Grodno residence was also used by the kings from the Vasa dynasty. Prince Ladislaus played a particularly important role as the continuer of its reconstruction.

The ground floor of the palace was divided into a number of rooms that served a domestic function. The main external single flight staircase led to the first floor, and there were additional staircases on both sides of the palace. The piano nobile was divided into a public area on the left and private royal flats on the right. To the left of the hallway were the dining chamber, which was the most representative room of the palace, and the audience chamber in the corner room. The royal bedroom where Stefan Batory died was located in a small room in the middle of the palace on the city side, with a cabinet next to it. During the Vasa period, the royal bedroom was moved to a larger room in the corner of the palace, and a room for the royal guard was located next to the main entrance. The king's private rooms were extended to the south-west, through a brick corridor on the medieval wall connecting to the chapel above the gate, the baths and the Alabaster Room in the former two-storey tower-gate in the south frontage of the castle. To the west of this was another converted tower of the former medieval castle, which together with the two-storey building next door was used for court sessions. The last buildings were single-storey: a brick outbuilding and large royal kitchens along the north side and wooden servants' flats between the gate and the bathhouse.

A difficult time for the Grodno residence was the Moscow occupation in 1655-1661. Much of the devastation was due to the war effort and the lack of attempts at repair. In 1673, a decision was taken to host each third session of the sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Grodno, after which the construction work began on the Old Castle. In addition to the restoration of the roofs

prace budowlane. Oprócz odnowienia dachów i sklepień został zmieniony układ pomieszczeń na piętrze pałacu w celu stworzenia większej sali dla posiedzeń senatu, a z południowej strony dziedzińca zamkowego ulokowano izbę poselską. Większość innych pomieszczeń na parterze i piętrze pałacu, w bramie i dawnej łaźni przekazano na cele mieszkalne.

W czasie wielkiej wojny północnej Stary Zamek nie został zniszczony, jednak celowe uszkodzenie budynków przez żołnierzy rosyjskich spowodowało jego dalszy upadek. Pomieszczenia próbowano konserwować, lecz poważnych starań w kierunku renowacji zamku nie podejmowano. Na pewno już wkrótce po wojnie zrezygnowano z pomysłu odnowienia siedziby sejmowej na dawnym miejscu, a po 1736 r. August III zdecydował się na wzniesienie rezydencji na Nowym Zamku.

SŁOWA KLUCZOWE

rezydencje królewskie, rezydencje sejmowe, zamki, Stefan Batory, Wielkie Księstwo Litewskie, Grodno

and vaults, the layout of the rooms on the first floor of the palace was changed to create a larger hall for the Senate, and a parliamentary chamber was located on the south side of the castle courtyard. Most of the other rooms on the ground and first floors of the palace, the gatehouse and the former bathhouse were given over to residential use.

During the Great Northern War, the Old Castle was not destroyed, but the deliberate damage to the buildings by Russian soldiers caused its further decline. Conservation attempts to preserve the premises were made without serious efforts to renovate all the castle. The idea of restoring the parliamentary seat on its former site was abandoned soon after the war, and after 1736 the king August III decided to build a residence in the New Castle.

KEYWORDS

royal residences, parliamentary residences, castles, Stefan Batory, Grand Duchy of Lithuania, Grodno (Гродна)

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych
AGAD f. 395, sygn. 42; AGAD f. 459, dz. 1, sygn. 5; AGAD AKam dz. 1, sygn. II/185; AGAD AR dz. II, sygn. 1211.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku
f. 300, op. 53, t. 52, nr 8.
- Kungliga biblioteket w Sztokholmie
KB MS D. 1477.
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas
LVIA SA 11291; LVIA f. 110, ap. 1, b. 3.
- Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі
NHAB f. 1822, op. 1, ark. 1-6; NHAB f. 694, op. 2, ark. 17.
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich
ZNOss 5620/II.

Źródła drukowane

- Archiwum domu Radziwiłłów: (listy ks. M. K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoyckiego, Lwa Sapiehy)*, Kraków 1885.
- Хроніка Іаана Хашкоўскага 1569–1615 гг.*, „Беларуская даўніна”, t. 2, 2015, s. 201–211.
- Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655*, cz. 1: *Diariusz kancelaryjny 1649–1653*, oprac. Marian Nagielski, Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron, Krzysztof Kossarzecki, Piotr Kroll, Andrzej Majewski, Dariusz Milewski, Warszawa 2019.
- Мемуары относящиеся к истории Южной Руси*, t. 2, Киев 1896.
- Nowak Tadeusz, *Inwentarz artylerii Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1676 r.*

- „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, t. 1, 1988, s. 107–117.
- Pamiętniki do historii Stefana króla polskiego, czyli Korespondencja tego monarchy, oraz zbiór wydanych przez niego urzędzeń*, wyd. Edward Raczyński, Warszawa 1830.
- Писцовая книга Гродненской экономики с прибавлениями, изданная Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, cz. 2, Вильно 1882.
- Pawłowska-Kubik Agnieszka, *Śmierć Stefana Jegomości króla polskiego w Grodnie 12 Decembra Anno Domini 1586 (Prawdziwa sprawa o chorobie i śmierci nieboszczyka Stefana Batorego króla polskiego) – źródło do losów Stefana Batorego i historii medycyny*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 56, 2018, s. 138–153.
- Slizh Natallia, *Инвентар Старога замка ў Гродні 1675 г.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 51, 2019, s. 20–26.
- Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym*, oprac. J.U. Niemcewicz, Warszawa 1822.
- Opracowania**
- Bachkou Uladzimir, *Алебастровый зал в Старом замке*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 10, 2016, s. 23–28.
- Bachkou Uladzimir, *Королевская резиденция на Замковой горе*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 9, 2013, s. 21–35.
- Bachkou Uladzimir, Rastsislau Baravy, Aleh Trusau, *Гродзенскі Стары замак*, „Мастацтва Беларусі”, 1989, nr 6, s. 47–48.
- Baliński Michał, *Historia miasta Wilna*, t. 2, Wilno 1836.
- Borowik Przemysław, *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości*, Supraśl 2005.
- Czyż Anna Sylwia, *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana Paców*, „Lilium bonae spei ab antiquitate consecratum”, Warszawa 2016.
- Dansk biografisk Lexikon 7*, ed. Carl Frederik Bricka, Kjøbenhavn 1893.
- Die Reisen des Samuel Kiechel: aus drei Handschriften Autor*, Hrsg Konrad Haszler, Stuttgart 1866.
- Fischinger Andrzej, Santi Gucci. *Architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków 1969.
- Hajduk Olga, *Kilka uwag w sprawie batoriańskiej przebudowy Starego Zamku w Grodnie oraz jej współczesnej rekonstrukcji*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 83, 2021, nr 4, s. 843–858.
- Jankowski Tadeusz, *Śmierć Stefana Batorego w Grodnie*, Grodno 1930.
- Jodkowski Józef, *Grodno*, Wilno 1923.
- Jodkowski Józef, *Królewski Zamek Stary i muzeum w Grodnie*, w: *Województwo białostockie: przeszłość, zabytki*, red. Adam Chętnik, Białystok 1929.
- Kuty Dorota Joanna, *Etapy budowy pobernaldyńskiego kościoła w Grodnie*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. Jerzy Lileyko, Lublin 2000, s. 393–426.
- Kvitnitskaya Elena, *Планировка Гродно в XVI–XVIII вв.*, „Архитектурное наследство”, t. 17, 1964, s. 11–38.
- Lileyko Jerzy, *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717–1718 r.*, w: *Między Padwą a Zamościem: studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, red. Marta Boberska, Wojciech Boberski, Warszawa 1993, s. 263–282.
- Lileyko Jerzy, *Przebudowa Starego zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673–1678*, w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. Jerzy Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 129–145.

- Miegorskij Boris, „*Подробное описание полков, занятых в осаде Нарвы*” 1704 года, „История военного дела: исследования и источники”, t. 1, 2012, s. 391–420.
- Siemianchuk Hienadz, *Гарадзенскія замкі ў 1578 г.*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 9, 2013, s. 53–55.
- Schütte Ulrich, *Zur fiktiven und realen Wehrhaftigkeit hessisch-thüringischer Schloßbauten zwischen 1550 und 1750*, w: *Frühneuzeitliche Hofkultur in Hessen und Thüringen*, Hrsg. Jörg Jochen Berns, Erlangen 1993, s. 44–67.
- Szymański Stanisław, *Pałac królewski w Grodnie*, „Rocznik Białostocki”, t. 6, 1966, s. 297–333.
- Šaŭanda Alaksiej, *Прыватны ліст віленскага цэйкварта Вільгельма Поля ад 6 мая 1641 г. аб водаправодзе і арсенале ў Горадні*, w: *Гарадзенскі палімпсест XII–XX ст.*, рэд. Алесь Смалянчук, Наталля Сліж, Горадня–Беласток 2008, s. 211–213.
- Šaŭanda Alaksiej, *Sąd grodzki grodzieński za czasów Wazów (1587–1668). Stan badań i źródła*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 3, 2017, s. 47–80.
- Trusau Aleh, *Цень Вітаўта тут блукае...*, „Мастацтва”, 1993, nr 4, s. 25–34.
- Trusau Aleh, Valancin Sobal, Nina Zdano-vich, *Стары замак у Гродне XI–XVIII стст.: гісторыка-археалагічны нарыс*, Мінск 1993.
- Vicko Dzmitry, *Да пытання пра выгляд Верхняга замка ў Горадні часоў Вітаўта. Заўвагі да варыянтна рэканструкцыі Міколы Волкава*, „Arche”, 2014, nr 11, s. 213–234.
- Volkau Mikola, *Аб некаторых аспектах архітэктуры Старога замка ў Горадні часоў Стэфана Баторыя*, „Краязнаўчыя запіскі”, t. 9, 2013, s. 16–20.
- Volkau Mikola, *Архітэктура Старога замка часоў Вітаўта ў Горадні*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2014, nr 2, s. 17–34.
- Volkau Mikola, *Архітэктура Старога замка ў Гродна ў XVI – XVIII стст.: выгляд і прызначэнне збудаванняў размешчаных уздоўж нёманскай сцяны*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2015, nr 11, s. 5–22.
- Wardzyński Michał, *Rezydencje królewskie Wazów – europejskie inspiracje architektury i rzeźby*, w: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa 2019, s. 257–273.
- Wojciechowski Jarosław, *Stary zamek w Grodnie*, cz. 1, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 2, s. 119–142.
- Wojciechowski Jarosław, *Stary zamek w Grodnie*, cz. 2, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 3, s. 229–270.
- Wrede Marek, *Abiejū Tautų Respublikos sostinės: Vilnius ir Gardinas valdovų Joga-ilaičių ir Vazų itinerarijuose*, w: *Lietuva-Lenkija-Švedija: Europos dinastinės jungtys ir istoriniai-kultūriniai ryšiai*, sud. Eugenijus Saviščevas, Marijus Uzorka, Vilnius 2014, s. 414–433.
- Wrede Marek, *Itinerarium króla Stefana Batoriego 1576–1586*, Warszawa 2010.
- Wrede Marek, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*, Warszawa 2019.
- Wrede Marek, *Rozbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie przez Zygmunta III*, Warszawa 2013.